

TERMESSOS'TAKİ ARTEMİS TAPINAKLARI EPIĞRAFİK VERİLERE GÖRE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

*A. Vedat ÇELGİN**

Meslek yaşamımda iki antik kentin özel ve çok önemli bir yeri vardır ki bunlardan biri, Pamphylia'nın metropol'ü ve en büyük kenti Perge; diğeriye, gerek teritoryum sınırlarının genişliği gerekse güç ve etki bakımından Pisi-dia'nın en büyük kenti olan Termessos'tur (Res. 1). Birincisi, mesleğe ilk adımları atmaya hazırlandığım 70'li yılların başlarında elimden tutarak akademik hayatımı başlatan, dolayısıyla bugünkü konumumda çok önemli bir payı bulunan, ülkemizde arkeoloji biliminin kurucularından ve en büyük isimlerinden, aramızdan ayrılışının 25. yılı anısına bu armağan'ın sunulduğu, muhterem hocam Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in Türkiye'nin ilk klâsik arkeoloji kazı ve araştırmalarını gerçekleştirdiği, benim de 1973'te genç bir arkeolog, 1974'teyse kendilerinin yeni (ve son) asistanı olarak onurla görev aldığım antik kent olma özelliğini taşıyordu. Perge kazılarındaki görevim daha sonra, 1975-1979 yılları arasında Prof. Dr. Jale İnan** ve 1988-1989 yıllarında Prof. Dr. Halûk Abbasoğlu'nun başkanlık dönemlerinde de devam etti. Gene onur duyarak çalıştığım bu kampanyalarda da uygulamaya yönelik bilgilerimi geliştirme fırsatını buldum. İkincisi, yani Termessos'sa, 1977-1990 yılları arasında, saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Jale İnan ve Prof. Dr. Semavi Eyice'nin ısrarlı teşvik, yakın ilgi ve destekleriyle doktora çalışmaları yaptığım, ayrıca araştırmalarımı kıymetli meslektaşlarım Prof. Dr. Halûk Abbasoğlu (1986-1989), Prof. Dr. Bülent İplikçioğlu ve Prof. Dr. Güler Çelgin (1989-1998) ile birlikte ortak proje çalışmaları halinde sürdürdüğüm, mesleksel bilgi ve deneyimlerle birlikte akademik unvanlarımı kazanmama vesile olan antik kentti. Böylece, meslek hayatımda belirleyici bir

* Doç. Dr. Ahmet Vedat Çelgin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Fen P.T.T. 34459 İstanbul.

** Mansel Hocamız'ı 1975 yılında kaybetmemizin ardından Jale İnan Hocamız'ı da, bundan kısa bir süre önce, 26 Şubat 2001 tarihinde yitirdik. Çok değerli iki hocamızın aziz anıları önünde saygıyla eğilirim.

rol oynayan bu antik kentlere karşı daima ayrı bir sevgi beslemiş, kendimi onlara gönül bağıyla bağlı hissetmişimdir.

Adları anılan iki antik kent birbirlerine yakınlıkları ve içlerinde yer aldıkları Pamphylia ve Pisidia bölgelerinin Hellenistik Çağ'da Seleukos'lar, Ptolemaios'lar, Attalosogulları (Pergamon) gibi dış siyasal güçlerin egemenlik ve nüfuz alanına girmeleri nedeniyle şehircilik, mimarlık ve heykeltraşlık alanlarında etkileşim sonucu doğal olarak birtakım benzerlikler göstermektedir. Sonradan Roma İmparatorluk Çağı'nda, özellikle M.S. I. ve II. yüzyıllarla III. yüzyılın başlarında tüm Akdeniz havzasında egemen olan "Evrensel Roma Barışı" (*Pax Romana*) dolayısıyla kültürel faaliyetlerin gelişmesinin yanı sıra, yapılan yeni yol şebekeleri ve sağlanan güvenlik ortamının ulaşım imkânlarını artırması sonucunda bölgeler arasındaki temaslar giderek yoğunlaşmış, böylece bu etkileşim daha da artmıştır. Perge ile Termessos arasında arkeoloji alanında saptanabilen benzerlik ya da yakınlıkları epigrafya ve kültür tarihi alanlarında (örneğin –iki kent de Anadolu'nun en eski kavimlerinden Luvilerin yerleşim bölgesinde yer aldığından– epikhorik şahıs adları; bazı mezar yazıtlarının içerdikleri, mezar hukukuna ilişkin formül ya da kalıplar; defin gelenekleri; dinsel inançlar v.s.) da bulabilmekteyiz. Her iki kentte tapılan tanrılar arasında Artemis'in çok önemli bir yer işgal etmesini de bu bağlamda değerlendirebiliriz. Bilindiği gibi, Perge'de Hellen Artemisi'nin yanında gördüğümüz, Artemis'in yerel (Anadolulu) bir görünümü olan Perge Artemis'i (Artemis Pergaia) kentin baştanrısını oluştururken; Termessos'ta Artemis, Termessosluların da mensubu oldukları Solym kavminin millî tanrısı mertebesindeki, Milyas yöresinde (Beydağları ve çevresi) büyük saygı gören Zeus Solymeus'la yöre genelinde baştanrılığı paylaşmakta, fakat önem itibarıyla onun ardından (ikinci sırada) gelmektedir. Termessos ve egemenlik alanında şimdiye dek ele geçen belgelerin tür (nitelik) ve sayısı bu hususta hiçbir kuşkuyla yer bırakmamaktadır.

Perge'de, eski Anadolu Ana Tanrıçası'nın devamı niteliğindeki, kültü yerel bir karaktere sahip Artemis Pergaia'nın tapınağının tespitine ilişkin tüm çalışmaların bugüne değin bekleneni vermemesine, bu tanrıçanın kült personeli, tapım şekilleri v.b. konular hakkındaki bilgilerimizin henüz oldukça sınırlı olmasına karşılık, Artemis'in Termessos ve egemenlik alanındaki kült ve tapınaklarıyla ilgili olarak nispeten daha fazla bilgiye sahibiz. Perge kazılarına ilk katıldığım tarih olan 1973 yılından, bu çalışmalarındaki son görev yılım 1989'a kadar geçen süre içinde, her kazı ekibi üyesi gibi benim de ilgi ve merakımı çeken konuların başında Artemis Pergaia'nın (Perge Artemis'i) tapınağının yeri meselesi

geliyordu. Özellikle, rahmetli hocamız Mansel'in zamanında bu hususta ben de epeyce çaba sarfetmiş, kafa yormuştum. Fakat yukarıda da vurguladığım gibi, bu yoldaki tüm gayretler bugüne değin sonuçsuz kaldı, tanrıçanın tapınağına bir türlü ulaşmak ne yazık ki mümkün olmadı. Oysa, Termessos antik kenti ve çevresinde son on yıl içinde yaptığımız çalışmalar sırasında hem kent alanı hem de teritoryumda Tanrıça Artemis tapımına ilişkin birçok belge ve ipucu ele geçirdik. Artemis'in kent alanındaki kült ve tapınakları konusunda bilgi veren, daha önce yayımlanmış yazıtlar ekibimiz tarafından gözden geçirildi, bunlara yenileri eklendi. Ayrıca, genel olarak Pisidia tapınaklarını, bu bağlamda Termessos tapınaklarını hedef alan geniş kapsamlı bir çalışma gerçekleştirildi; böylece, Artemis tapınaklarının yer ve durumları konusunda somut gelişmeler kaydedildi.

Bu yazının amacı, mümtaz ve müstesna bilim adamı, Türkiye'de arkeoloji biliminin kurucusu ve öncüsü Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel için hazırlanan söz konusu armağan vesilesiyle, Termessos kent alanındaki, Artemis'e aidiyeti yazıtlar sayesinde kesin bir şekilde belirlenen ya da tanrıçaya adanmış olma olasılığı bulunan tapınaklar konusunda daha önceden bilinenleri bazı yeni ipuçları ve değişik görüşlerle birlikte irdeleyerek yeniden değerlendirmek ve sonuçlarını topluca ortaya koymaktır. Termessos'taki son epigrafik araştırmalarda emek ve pay sahibi bir kişi olarak, bu genel değerlendirmeye ilişkin sonuçları, Perge antik kentindeki Artemis Pergaia Tapınağı'nın keşfini gerçekleştirip ruhunu şâd edemediğimiz Muhterem Hocamız'ın aziz anısına ithafla, kendilerine olan minnet borcumu bir nebze olsun ödeyebilirim, bu, en büyük mutluluğum olacaktır.

Gerek Avusturyalı K. Lanckoronski ekibinin 1884-1885 ve R. Heberdey'in 1899 ile 1902 yıllarında kent alanında, gerek İtalyan araştırmacılar R. Paribeni ve P. Romanelli'nin 1913, B. Pace'nin 1914 yıllarında teritoryumda yaptıkları araştırmalar, gerekse 1989-1999 tarihleri arasında çalışma arkadaşlarım B. İplikçioğlu ve G. Çelgin'le ortak proje çalışması olarak ve bir anlamda Avusturya ekolü geleneğinin devamı niteliğinde, hem kent hem de egemenik alanında tarafımızdan gerçekleştirilen epigrafya-tarihî coğrafya yüzey araştırmaları, Termessos kenti ve teritoryumunda Artemis'e sıfatsız olarak ya da çeşitli *epithet*'ler altında tapıldığını ve tanrıçanın kent halkının dinsel inançları arasında çok önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Termessos'ta bilimsel nitelikteki ilk araştırmalara imzasını atan Lanckoronski ekibinden Arkeolog E. Petersen ve Termessos araştırmaları tarihinde dönüm noktası sayılabilecek çalışmaların sahibi R. Heberdey tarafından saptan-

arak değerlendirilen belgelere göre, antik kentte Artemis'e *epithet*'siz olarak tapıldığı, ayrıca Artemis Ephesia kültünün bulunduğu anlaşılmaktadır. Avusturyalı araştırmacılar tarafından bulunarak yayımlanan iki yazıt sayesinde kent alanında Tanrıça Artemis'e ait iki tapınağın varlığı kesin bir şekilde kanıtlanmıştır¹. Yazıtlardan biri, bir arkhitrav yazıtı olup kent surlarının (asıl yerleşim alanının) dışında, kent merkezinin kuzey-kuzeydoğusunda, günümüzde otopark olarak kullanılan düzlüğün batı kenarındaki *propylon*'un (kent plânında G) (Res. 2) basamaklarında, yıkıntılar arasında ele geçmiştir. İlk kez E. Petersen tarafından üç parça halinde keşfedilerek bilim dünyasına tanıtılan², daha sonra G. Cousin³ ve R. Heberdey'in⁴ katkılarıyla eksiklikleri tamamlanan iki satırlık yazıttan⁵, söz konusu *propylon*'un, İmparator Hadrianus onuruna inşa edilmiş olduğu anlaşılmıştır. Bu ithaf yazıtını göz önünde tutan Lanckoronski ekibi (E. Petersen-G. Niemann)⁶ ile W. Weber⁷ ve D. Magie⁸ gibi bazı bilim adamları *propylon*'un girişindeki tapınağı da Hadrianus'a ait olarak kabul etmişlerdir. Fakat Cousin tarafından ele geçirilen arkhitrav bloğu parçası üzerinde, ikinci satırda yer alan ΘΗΣΑΡ harf kalıntılarını [ὁ νεωκόρος] τῆς Ἀρ[τέμιδος Τερμεσσεῶν δῆμος (= "Termessosluların Artemis'in bekçisi olan halkı") şeklinde tamamlayan Heberdey, buradan hareketle, *propylon*'un arkasında yer alan tapınağın (kent plânında N7) (Res. 2) Artemis Tapınağı olduğunu ileri sürmüştür⁹. 1987 yılında H. Abbasoğlu başkanlığında, benim de ortak proje üyesi olarak yer aldığım bir ekip tarafından söz konusu tapınak ve *propylon*'unda yapılan temizlik ve ölçüm çalışmaları sırasında iki yapı arasındaki, bugün enkazla kaplı kutsal alanda (*temenos*), molozlar içinde ele geçirilen bir adak yazıtı, tapınağın hangi tanrıya adandığı meselesinin kesin bir çözüme ulaşması açısından önemli bir ipucu sağlamıştır. Prizmatik bir heykel kaidesinin üzerine kazılmış dört satırlık yazıtın transkripsiyonu aşağıdadır¹⁰:

1 Termessos'ta bugüne değin yedi tapınak kalıntısı tespit edilmiş olup bunlar, ören yerinde ilk bilimsel araştırmaları gerçekleştiren Lanckoronski ekibi tarafından N1, N2 ... N7 şeklinde kodlandırılmıştır (bk. Res. 2).

2 Lanckoronski 1892: 196, no. 2.

3 Cousin 1899: 289.

4 Heberdey 1929: 29; TAM III, 1, no. 10.

5 Bu yazıt için ayrıca bk. IGR III, no. 430.

6 Lanckoronski 1892: 121.

7 W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig 1907, 227.

8 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the third Century After Christ I-II*, Princeton 1950, 620.

9 Heberdey 1929: 29; Heberdey 1934: 745.

10 Söz konusu yazıt, 1989 yılında B. İplikçioğlu'nun araştırma ekibine katılarak Avusturya Bilimler Akademisi adına, bu satırların yazarı ve G. Çelgin'le, Termessos ve egemenlik alanını kapsayan bir epigrafya-tarihî coğrafya yüzey araştırması projesini uygulamaya koymasıyla, daha önce yayımlanmadığı saptanan diğer yazıtlarla birlikte ele alınıp 1991 yılında yayımlanmıştır. Yazıtın epigrafik açıdan değerlendirilmesi için bk. İplikçioğlu-Çelgin-Çelgin 1991: 16 v.d., no. 6.

Μαμωτασις Μοτασουργιος

Ἄρτέμιδι,

Φείδιππος Διονυσίου

4

ἐχρύσωσεν.

Anlaşılabacağı üzere, yazıtımız, kaidenin Mamotasis adında bir şahıs tarafından Tanrıça Artemis'e adanmış bronzdan bir adak heykelini taşıdığını göstermekte ve böylece, Heberdey'in tapınağın bir Artemis tapınağı olduğu şeklindeki görüşünü desteklemektedir. Öte yandan, N7 Tapınağı ve *propylon*'unda 1987 yılındaki çalışmaları gerçekleştiren ekibin üyelerinden olan ve 1996 yılında sunduğu *Pisidia Tapınak Mimarisi* başlıklı doktora tezinde Termessos tapınaklarına, dolayısıyla söz konusu tapınağa da yer veren M. Büyükkolancı, ören yerindeki yegâne su kaynağının bu tapınak çevresinde bulunmasını Artemis'le ilişkilendirme eğilimindedir. Büyükkolancı'ya göre, kent alanı dışında yer alan N7 Artemis Tapınağı'nın buraya yapılış nedeni, söz konusu yerin eski bir kült yeri olmasıdır ve bu kült, suyla ilişkili olarak Artemis kültürüdür¹¹. Araştırmacının bu yaklaşımı bizce akla uygun bir yaklaşımdır. Bütün bunlara ek olarak, N7 Tapınağı'nın kentin ana girişine egemen konumunun Termessos'ta Zeus'la birlikte baştanrı mertebesindeki Artemis için uygunluğu göz önünde tutulduğunda, bahis konusu tapınağın Tanrıça Artemis'e ait olduğu konusunda hiçbir kuşkuyla yer kalmamaktadır. Heberdey'a göre, İmparator (Hadrianus) kültürünün N7 Tapınağı'nda tanrıçanın (Artemis) kültürle birlikte (σύνναος) uygulanması istenmiş, bu nedenle, sonradan G *Propylon*'unun inşası zorunlu olmuştur; dolayısıyla tapınağın *propylon*'dan daha eski olması gerekir¹². Heberdey tapınağın tarihiyle ilgili olarak hiçbir tahminde bulunulamayacağını; *propylon*'unsa, arkhitrav yazıtındaki imparator unvanından dolayı M.S. 129-138 yılları arasına yerleştirilebileceğini belirtmektedir¹³. Söz konusu tapınak üzerinde en son ve şimdiye değin en kapsamlı çalışmayı gerçekleştiren ve ilk kez plân restitüsyonunu yapan M. Büyükkolancı, ana cephesi doğuya yönelik olan ve günümüze sadece batı ve güney *cella* duvarlarından bir bölümü *in situ* olarak gelebilen tapınağın büyük olasılıkla üç basamaklı bir *krepis* üzerinde yükseldiğini ileri sürmüştü; Lanckoronski ekibinin düşündüğü gibi *peripteros* plânlı ve İon düzeninde olduğunu, çevresinde 6x11 sütun kapsadığını, yaklaşık kare plânlı bir *pronaos* ile derin bir *cella*'ya sahip bulunduğunu belirlemiştir. Büyükkolancı, mimari süslemelerden hareket ederek

11 Büyükkolancı 1996: 114, 150.

12 Heberdey 1934: 745.

13 Heberdey 1934: 745.

özellikle Ksanthos Letoon'undaki Leto Tapınağı başlıklarıyla aralarında yakın benzerlikler saptadığı İon düzenindeki sütun başlıklarına dayanarak N7 Tapınağı'nı bir Orta Hellenistik Dönem yapısı olarak teşhis etmekte ve M.Ö. 150-130 yılları arasına koymakta; *propylon* için de, İmparator Hadrianus'un kenti ziyareti vesilesiyle inşa edilmiş olması olasılığını göz önünde tutarak M.S. 130 tarihini önermektedir¹⁴.

Bütün bu bilgilere dayanarak N7 Tapınağı hakkında şöyle bir değerlendirme yapabiliriz: Hellenistik Çağ'da, Güllüalan dere vadisinin yaklaşık olarak orta bölümüne karşılık gelen, yakınlarında küçük bir su kaynağının da bulunduğu düzlük alanın (bugünkü otopark sahası) kenarında, kentin ana girişine egemen bir konumda bir Artemis Tapınağı inşa edilmiştir. Termessos'un, kalıntıları günümüze gelen *peripteros* plânlı ve en eski iki tapınağından biri ve 30.55x16.05 m. (oranı=1:1.9) lik ölçüleriyle¹⁵ en büyük tapınağı olma özelliğini taşıyan¹⁶, bugün tamamen harap ve enkaz yığını halindeki tapınak Hadrianus döneminde Artemis'in yanında bu imparatorun kültüne de tahsis edilerek iki külte birden hizmet eder duruma getirilmiş ve önüne (esas doğu cephesine), Hadrianus onuruna anıtsal bir kapı yapısı (*G Propylon*'u) eklenmek suretiyle daha da görkemli kılınmıştır. Tapınakla ilgili bu uygulamalar, M. Büyükkolancı'nın da vurguladığı gibi, Hadrianus'un Termessos'u ziyareti vesilesiyle, kent halkının imparatora olan saygı ve bağlılığının yanı sıra kendisinden beklentilerinin bir ifadesi olarak yapılmış olabileceğini düşündürmektedir¹⁷. Termessos'a gelenlerin ilk kar-

14 M. Büyükkolancı'nın Termessos N7 Tapınağı ve *propylon*'uyla ilgili gözlemleri ve tapınağın mimari özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Büyükkolancı 1996: 109 v.d., lev. 134-143. Söz konusu tapınak ve önündeki *propylon*'un mimarisi konusunda Lanckoronski ekibinin tanımları için ayrıca bk. Lanckoronski 1892: 120 v.d., res. 92-94.

15 Büyükkolancı 1996: 111.

16 İkinci tapınak, kent merkezinde yer alan, 22.00 x 11.56 m.lik ölçülere sahip, daha sonra üzerinde ayrıca duracağımız N5 Tapınağı'dır (Res. 2).

17 Hadrianus'un, saltanatı sırasında değişik tarihlerde imparatorluğun çeşitli eyaletlerine çeşitli seyahatler yaptığı, bu arada birkaç kez Anadolu eyaletlerine uğrayarak birçok kenti ziyaret ettiği bilinmektedir. Nitekim, Anadolu kentlerinin bu ziyaretler veya imparatorun uğrama ihtimali dolayısıyla, kendisini değişik biçimlerde (özellikle "Zeus Olympios" olarak heykellerini dikmek suretiyle) onurlandırdıklarını görüyoruz. Elimizde Hadrianus'un bu ziyaretler sırasında Termessos'a uğradığına kesin olarak işaret eden bir belge veya herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Bu nedenle, bugün için, böyle bir ziyaretin gerçekleşmiş olup olmadığı konusunda kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Gerçi imparatorun M.S. 131 yılı ilkbaharında Aleksandria'dan (İskenderiye) başlayarak Suriye ve Anadolu kıyıları boyunca bir deniz gezisi yaptığı ve bu arada kıyı kentlerinden Phaselis'e (Tekirova) de uğradığı bilinmektedir. Bununla birlikte, kendisinin iç bölgelerdeki kentlere de uğrayıp uğramadığı konusu soru işaretli olarak kalmaktadır. Termessos'ta kendi kültü için bir tapınağın tahsisi, adına bir *propylon*'un inşası ve ithafı, ayrıca *demos* (halk meclisi) ve bazı *phyle*'ler tarafından heykellerinin dikilmesi (bu heykellere ilişkin yazıtlı kaideler için bk. TAM III, 1, no. 37= Lanckoronski 1892: 206, no. 81=IGR III, no: 429; TAM III, 1, no. 38= Lanckoronski 1892: 201, no. 45= IGR III, no. 428; TAM III, 1, no. 39; TAM III, 1, no. 40=Lanckoronski 1892: 201, no. 50=IGR III, no. 427), son olarak da, epigrafya ekibimiz tarafından 1989 yılında kent merkezindeki N5 Tapınağı'nın yıkıntıları arasında ele geçirilen bir yazıtın (İplikçiöğlü-Çelgin-Çelgin 1991: 9, no. 1) belgelediği, Hadrianus'un Zeus Olympios olarak onurlandırılması, imparatorun 131 yılında gerçekleşen ziyaretinin anısını yansıtıyor olabileceği gibi, olası bir ziyaret umuduna da bağlanabilir.

şılaştıkları yapı olan bu görkemli Artemis-Hadrianus Tapınağı Hristiyanlık döneminde (Bizans Çağı'nda) bir tadilat geçirerek doğu yarısı (*pronaos* ve *naos*), ana (doğu) cephesinde üç *apsis* içeren, bazilika plânlı bir kiliseye dönüştürülmüştür¹⁸.

Termessos'ta ikinci bir Artemis tapınağının varlığını –bize göre– kesin olarak belgeleyen ikinci yazıt, bir önceki yazıtın aksine doğrudan doğruya, ait olduğu tapınağın üzerinde *in situ* olarak yer almaktadır. Sözüünü ettiğimiz tapınak kent merkezinde, *buleuterion-odeion*'un (O2) güneydoğu köşesinin hemen yanında konumlandırılmış olup kent plânında N4 olarak işaretlidir (Res. 2). Esas (ön) cephesi doğuya bakan bu tapınak, 6.72x10.08 m. ölçülerinde, Korint düzeyine sahip, önünde dört sütun kapsayan *prostylos* plânlı bir tapınaktır¹⁹. Tapınağın günümüze oldukça sağlam bir durumda gelen *cella* kapısının lento'su üzerine kazılmış sekiz satırlık yazıt, ilk kez, Lanckoronski ekibinden E. Petersen tarafından farkedilerek yayımlanmıştır²⁰. Daha sonra Heberdey, 1899 yılında, epeyce yüksekte durması, ayrıca zaman ve doğal etkenlerin tahrip edici etkileri dolayısıyla güçlüğü okunabilen bu önemli belgeyi bir dürbün aracılığıyla kopya etmiş, 6-8. satırlarının estampaj kalıbını da alarak yeniden değerlendirmiştir²¹. Söz konusu yazıtta tapınağın, kült heykeli (*agalma*) de dahil, diğer bir adı da "Pankrat(e)ia" olan, M. Aurelius Pankrates kızı Aurelia (H)armasta tarafından, dedesi, *Eponymos-Probulos* ve İmparator Kültü Rahibi Teimokrates'in bir vaadini yerine getirmek üzere, kendi imkânları ve kocası, Ömür Boyu Musa'lar Rahibi M. Aurelius Tiberius (H)oples'in yardımlarıyla yaptırıldığı belirtilmekte; mabedin geri kalan tezyinat ve duvar bezemelerininse, 6 gümüş *eikones* ile birlikte, (H)armasta'nın annesi, İmparator Kültü Rahibesi, (H)oples kızı Aurelia Padamuriane Nanelis tarafından, vaad uyarınca yaptırılarak adandığı kaydedilmektedir. Anlaşılacağı üzere, yazıt, yapının inşa ve ithaf (adak) yazıtı niteliğini taşımakta olup gerek bize tapınağın meydana getirilmesi ve tarihlenmesi konusunda dikkate değer bilgiler ve ipuçları sağlaması, gerekse Termessos'un ileri

18 Tapınağın Bizans Çağı'nda bir kilise haline getirildiği, 1987 yılındaki temizlik ve belgeleme çalışmaları sırasında ekibimiz tarafından tespit edilmiş ve böylece, E. Petersen (Lanckoronski 1892: 35) ve R. Heberdey (Heberdey 1934: 745)'in Termessos'taki hiçbir tapınakta kiliseye çevrilme izlerine rastlanmadığı şeklindeki görüşlerinin gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmıştır.

19 Tapınağın mimari özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Lanckoronski 1892: 90 v.d., res. 47-49, lev. IX; Büyükkolancı 1996: 140 v.dd., lev. 179-181.

20 Lanckoronski 1892: 205, no. 75.

21 Heberdey 1929: 68 v.dd.; TAM III, 1, no. 17. Bu yazıt için ayrıca bk. IGR III, no. 424.

gelen ailelerinden birinin mensuplarını²² tanımamıza vesile olması açısından önemli ve ilginç bir belgedir. Bununla beraber, yazıtımızın tapınağın adandığı tanrı veya tanrıların adlarının bulunduğu birinci satırı, son kısmına ilişkin, nispeten daha iyi durumdaki 11 harf hariç, günümüze okunamayacak derecede bozulmuş halde gelmiş, bu da, yapının hangi tanrı/tanrılara ait olduğu sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Böylece, birinci satırı dışında eksiksiz olarak repertuvara giren ve epigrafik açıdan başka herhangi bir problemi bulunmayan yazıtın 1. satırı Petersen, Cagnat ve Heberdey tarafından farklı biçimlerde tamamlanmak istenmiştir. Petersen'in Σεβαστοῖς καὶ θεᾷ μεγάλη Ἀρτέμιδι (= İmparatorlara ve Ulu Tanrıça Artemis'e...) ve Cagnat'nın θεοῖς Σεβαστοῖς καὶ θεᾷ (μεγάλη ?) Ἀρτέμιδι ... (=Tanrılaşmış İmparatorlara ve [Ulu?] Tanrıça Artemis'e...) şeklindeki rekonstrüksiyon önerilerine karşılık, Heberdey'in teklifi şöyledir: Τῆ προκαθηγέτιδι τῆς Τερμεσσέων πόλεως καὶ <μ>ε<γ>ά<λ>η θεᾷ > [Ἀρτέ]μιδι²³ ... (=Ter-

22 Yazıtın, tapınağı yaptıran Aurelia (H)armasta (Pankrat[e]ia)'nın babası M. Aurelius Pankrates'in kentten en üst düzeydeki yöneticilik makamı olan *eponymos-probulos*'luk görevinde bulunduğunu öğreniyoruz. Heberdey, kendisi tarafından oluşturulan *probulo*'lar listesinde Pankrates'in *probulo*'luğunu 42. sıraya ve M.S 212'den önceye koymuştur (Heberdey 1929: 129; TAM III, 1: 295). Bu yazıtın yanı sıra, diğer bir yazıtın (TAM III, 1, no. 97), Pankrates'in ve karısı, yani (H)armasta'nın annesi Aurelia Padamuriane Nanelis'in İmparator kültü rahipleri olduğunu öğrenmekteyiz. Karı koca, Heberdey'in İmparator kültü rahipleri listesinde 9. sırada olup rahiplikleri M.S. 193-212 yılları arasında konulmuştur (Heberdey 1929: 35; TAM III, 1: 294; Heberdey 1934: 757 -758). Söz konusu yazıtlardan TAM III, 1, no. 97'de Padamuriane Nanelis'in İmparatoriçe Iulia Domna rahibi olduğunun açıkça belirtilmiş olmasına karşılık, kocası Pankrates için böyle bir açıklama bulunmamaktadır. Bununla birlikte, onun da, İmparator Septimius Severus ve belki ayrıca Caracalla (?) rahibi olduğu Heberdey tarafından kaydedilmektedir. TAM III, 1, no. 97 ayrıca, Pankrates'in bir de rahiplik görevinin bulunduğu tanıklık etmektedir ki, yazıtta açık olarak anılmamakla beraber, bunun Artemis rahipliği olması olasıdır (Heberdey 1929: 69, 71 C17; TAM III, 1: 298 C17). Pankrates'in babası Teimotheos oğlu Teimokrates'in de bir yazıtta (TAM III, 1, no. 5) göre Artemis rahibi (muhtemelen ömür boyu) olduğu göz önünde tutulursa, bu, gerçekten güçlü bir olasılıktır. Heberdey, Pankrates'in TAM III, 1, no. 97'de anılan ἱερέυς (rahip) unvanının, muhtemelen, babasından aldığı Artemis rahipliği olduğu görüşünü savunmaktadır (Heberdey 1929: 70). (H)armasta'nın anne ve babası gibi, kocası M. Aurelius Tiberius (H)oples'in de kentte saygın görevlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Tapınağımızın lento'su üzerindeki yazıtta, ayrıca (H)armasta tarafından, amcaları Teimotheos ve Platon'un onur heykellerini taşımak üzere *pronaos* köşelerine yerleştirilmiş ve halen *in situ* olarak durmakta olan iki heykel kaidesi üzerine kazılmış yazıtlarda (TAM III, 1, no. 124, 131), Tiberius (H)oples'in ömür boyu Musa'lar rahibi olduğu belirtilmektedir. Öte yandan, başka bir yazıt (TAM III, 1, no. 865) da, kendisinin *probulo*'luk görevini belgelemektedir. Tiberius (H)oples, Heberdey'in *probulo*'lar listesinde 33. sıraya konulmuştur (Heberdey 1929: 129; TAM III, 1, 295). Anlaşılacağı üzere, (H)armasta'nın, gerek anne gerekse baba tarafından kentten üst düzey yöneticiliklerinde bulunmuş, nüfuz sahibi ve oldukça zengin ailelerinden geldiğinde kuşku yoktur. Üzerinde durmakta olduğumuz tapınağın temellerinden süslemelerine varıncaya değin bütün masraflarını kendi kaynaklarından karşılayarak kente hibe etmeleri ailenin ekonomik güç ve itibarının kesin bir göstergesidir. Öte yandan, anne Padamuriane Nanelis tarafından, aile fertleri için kentten Kuzeydoğu Nekropolü'nün (E1) en mutena yerinde muhteşem bir mezar anıtı inşa ettirilmesi de, söz konusu ailenin Termessos'taki sosyal ve ekonomik konumu hakkında çok iyi bir fikir edinmemizi sağlamaktadır (Padamuriane Nanelis'in yaptırdığı görkemli mezar anıtı için bk. R. Heberdey-W. Wilberg, "Grabbauten von Termessos in Pisidien", *ÖJh* III, 1900, 197 v.dd., res. 71-72. Söz konusu mezar anıtının yazıtı için ayrıca bk. *ayn. esr.*, 199= TAM III, 1, no. 648).

23 TAM III, 1, no. 17.

messos kentinin yol göstericisi ve Ulu Tanrıça Artemis'e...). Anlaşılabacağı üzere, Heberdey'in rekonstrüksiyon önerisine göre tapınak bir Artemis tapınağı; Petersen ile Cagnat'nın rekonstrüksiyon tekliflerine göreyse bir İmparatorlar (Divi Augusti) ve Artemis tapınağıdır. Fakat, yazıtın başlangıcında (birinci satırda, tanrıçanın sıfatının bulunması gereken yerde) 45-50 harf sığacak uzunlukta bir eksiklik söz konusu olduğundan, Heberdey'in rekonstrüksiyon teklifi bizce daha makul görünmektedir. H. Kasten da, Σεβαστοῖς veya Θεοῖς Σεβαστοῖς şeklindeki, yani tapınağı bir İmparatorlar tapınağı olarak kabul etmemize neden olacak bir rekonstrüksiyondan yana değildir. S. R. F. Price da bu hususta Kasten ve Heberdey'i haklı bulmaktadır²⁴. Yazıtın 4. satırında geçen τὸ ἄγαλμα sözcüğü de bizce, tek bir kült heykelinin söz konusu olduğunu, yani tapınağın sadece bir tanrıya adandığını göstermektedir. Nitekim, tapınak ve yazıtı üzerinde ilk bilimsel değerlendirmeleri yapan E. Petersen de bu duruma işaret etmiş²⁵, kendisinin bu görüşü R. Heberdey tarafından kabul görmüştür²⁶. Gerçi yazıtın 6. satırında ayrıca, 6 adet gümüş *eikones* (ἀργυραὶ εἰκόνες) 'ten söz edilmektedir ama, bunların kült heykelleri olmama ihtimali daha güçlüdür. Petersen anılan tasvirlerin, tapınağı yaptıran (H)armasta ve kocasının portreleri olabileceği kanısındadır²⁷. Söz konusu tasvirleri tapınağın Tanrıça Artemis'in yanı sıra İmparatorlar'a (Divi Augusti) adanmış olması olasılığı bağlamında değerlendiren Heberdey, bunların sayısını Septimius Severus ailesi için fazla, fakat Termessos'ta tanrısal olarak onurlandırıldığı kanıtlanmış bütün imparatorlar için de az bulmakta; öte yandan, Termessos'ta tüm İmparatorların (Σεβαστοί) kültürüne özgü genel (ortak) bir tapınağın ispatlanmamış olmasına dikkati çekmektedir²⁸. Heberdey'a göre, yazıtta anılan 6 gümüş *eikόνες* 'in tapınağın vakfına katılmış üç çiftin kabartma portreleri niteliğini taşıması olasıdır²⁹. Anadolu'daki Roma İmparator kültü üzerine geniş kapsamlı bir çalışmanın sahibi olan ve eserinde Grek terminolojisindeki onursal ve dinsel tasvirler arasında görülen ayrıma dikkati çekerek *andrias*, *eikon* ve *agalma* sözcüklerini İmparator tapımı ve kültü bağlamında değerlendiren S. R. F. Price ise yazıtımızda geçen 6 tasvir (εἰκόνες) konusunda kararsızdır. Price'ın, kitabının katalogunda, yazıtın birinci satırı için "Sebastoi" şeklin-

24 Price 1988: 271, no. 132.

25 Lanckoronski 1892: 44.

26 Heberdey 1929: 69.

27 Lanckoronski 1892: 44.

28 Heberdey 1929: 69.

29 Heberdey 1934: 744. Heberdey'in burada kastettiği "üç çift" şunlardır: Teimokrates ile Platon kızı Oa ([H]armasta'nın dedesi ve babaannesi); M. Aurelius Pankrates ile Aurelia Padamuriane Nanelis ([H]armasta'nın babası ve annesi); M. Aurelius Tiberius (H)oples ile (H)armasta ([H]armasta'nın kocası ve kendisi).

deki bir restorasyondan yana olmadığını ortaya koyarak tapınakta muhtemelen Artemis'e ilişkin tek bir *agalma*'nın varlığının yanında 6 adet gümüş *εικόνας*'in bulunuşundan ve bunların yapıyı vakfeden kişilere ait olabileceğinden söz ettiğini görüyoruz³⁰. Eserinin özellikle *agalma* ile *eikon* sözcükleri arasındaki ayrımı belirlemenin ve bunların hangi durumlarda "kült heykeli" ya da "onursal portre" anlamına geldiğini saptamanın güçlüğüne ifade etmeye çalıştığı bir yerindeyse, söz konusu iki sözcüğün taşıdıkları anlamlar açısından farklı kullanış şekillerini örneklerle açıklarken, bazen bir tanrının *eikon*'unun tapınakta bulunması gibi, imparator(lar)a ilişkin *eikones*'in tapınaklarda asıl tasvirler olarak yer alabileceğini vurgulamaktadır³¹. Araştırmacı buna bir örnek olarak da, Termessos'ta imparator(lar)a ilişkin gümüş *eikones*'in, tapınağın esas tanrısının *agalma*'sıyla birarada bulunması olasılığını göstermektedir. Price ikinci bir örneği de gene Pisidia'dan vermekte, Sağır'da ele geçen bir yazıta dayanarak Artemis gibi geleneksel bir tanrıçanın bir *eikon*'unun bir tapınağın *pronaos*'unda yer alabileceğini belirtmektedir³². Price'ın açıklamalarından ve verdiği örneklerden, Termessos N4 Tapınağı'nda esas tanrının (Artemis olabileceği kaydını düşmektedir) yanında İmparator tapımının da bulunabileceği düşüncesine sahip olduğu anlamını çıkarabiliriz. Termessos örneğini üstü kapalı bir biçimde geçmesi, kendisinin, söz konusu tapınağın adandığı tanrı veya tanrılar konusunda net bir kanaate sahip olmadığını göstermektedir. Böyle bir kuşkuyla aslında, tapınağı ve yazıtı ilk kez bilim dünyasına tanıtan Petersen de duymakta, tapınakta tek bir kült heykelinin bulunduğunu vurgulamakla birlikte, Artemis'in *dativus* halindeki adının yanı sıra yazıtın başlangıcındaki sıfatın da şüpheli görüldüğünün altını çizmektedir. Petersen bu düşüncesine dayanak olarak Tanrıça Artemis'in Termessos'ta olağanüstü önem taşıması dolayısıyla daha büyük bir tapınağa ve bir yazıta göre, belki aynı mevkide, kesinlikle ondan daha eski diğer bir tapınağa sahip olmasını göstermektedir³³. Petersen'in burada kastettiği birinci tapınak, gene kent merkezinde, üzerinde durmakta olduğumuz N4 Tapınağı'nın hemen güneydoğusunda yer alan ve Lanckoronski ekibinin araştırmaları sırasında keşfettiği Iphigeneia kabartmaları, ayrıca Heberdey tarafından ele geçirilen bir yazıttan dolayı Artemis tapınağı olarak kabul edilen ve bugüne değin böyle tanınan N5 Tapınağı'dır (Res. 2). Hemen belirtelim ki, daha önce ele aldığımız N7 Artemis-Hadrianus Tapınağı'ndan sonra kentin ikinci büyük tapınağı olma özelliğini taşıyan söz konusu tapınakla ilgili olarak 1996 yılında değişik bir görüş or-

30 Price 1988: 271, no. 132.

31 Price 1988: 178 v.d.

32 Price 1988: 179.

33 Lanckoronski 1892: 44.

taya atılmıştır. Pisidia bölgesi tapınakları konusunda bir doktora tezi hazırlayan ve Termessos tapınakları arasında N5 Tapınağı'na da hayli geniş bir yer ayıran M. Büyükkolancı ilginç bir yaklaşım ve oldukça inandırıcı bulduğumuz gerekçelerle, bahis konusu tapınağın bir Artemis tapınağı olmayıp kentin baştanrısı Zeus Solymeus'un tapınağı olduğunu savunmaktadır. Bu tapınağın ve onunla ilgili olarak Büyükkolancı tarafından ortaya atılan görüşün üzerinde daha sonra ayrıntılı olarak ayrıca duracağız. Petersen'in sözünü ettiği ikinci Artemis tapınağı, kendisinin *buleuterion-odeion* (O2) çevresinde ele geçirdiği, teritoryumda alınan bir onurlandırma kararına ilişkin bir *decretum*³⁴ sayesinde belgelenen bir tapınaktır. Anılan yazıt metninden, önünde bir *propylon*'un yer aldığı anlaşılan söz konusu tapınağın yeri şimdiye değin kesin olarak belirlenememiştir. Bu tapınak ve *propylon*'u meselesine de ilerde tekrar değineceğiz. Burada sadece, yazıtta sözü edilen tapınağın, Petersen'in tahmininin³⁵ aksine, N4 Tapınağı çevresinde olamayacağını vurgulamakla yetinelim.

Sonuç olarak biz, Heberdey'in N4 Tapınağı'nın yazıtına ilişkin rekonstrüksiyon önerisine katılıyor ve söz konusu tapınağın bir Artemis tapınağı olduğuna kesin gözüyle bakıyoruz. Tapınağı inşa ettiren (H)armasta (Pankrat[e]ia)'nın babası Pankrates'in büyük olasılıkla, dedesi Teimokrates'in ise kesin olarak Artemis rahibi olması bu düşüncemizi desteklemektedir. Artemis'e saygı gösterilen baba evinde bu inancın etkisi altında büyüdüğünü tahmin edebileceğimiz (H)armasta, gençlik çağına ulaşmış evlendiğinde, Artemis rahibi olan dedesi Teimokrates'in kente bir Artemis tapınağı yaptıracığına dair vadiğini (vasiyetini) yerine getirmek üzere söz konusu tapınağı inşa ettirmiş olmalıdır³⁶. Öte yandan, Petersen tarafından ortaya atılan ve daha sonra Heberdey tarafından da desteklenen, tapınağa adanmış 6 gümüş *εικόνας* 'le ilgili görüş de gerçeği yansıtmıyor olabilir. Fakat, tapınağın aynı zamanda İmparator kültüne tahsis edilmediği konusunda bugün için kesin bir yargıda bulunmak gerçekten de mümkün değildir. Gerçi tapınağın banilerinden (H)armasta'ın babası M. Aurelius Pankrates ile annesi Aurelia Padamuriane Nanelis'in İmparator kültü rahip ve rahibesi olmaları dikkate alınarak, ayrıca Price'in yukarıda atıfta bulunduğumuz

34 TAM III, 1, no. 1.

35 Lanckoronski 1892: 44.

36 Heberdey da meseleye aynı şekilde yaklaşmakta ve Teimokrates'in TAM III, 1, no. 5'e göre Artemis rahibi olması dolayısıyla burada özellikle bir Artemis tapınağının vakfının anlamlı olacağını ifade ederek söz konusu yazıtın bu olasılığı akla yakın kıldığını vurgulamaktadır. Heberdey'in kastettiği yazıt, tiyatrodan (O1) ele geçen ve imparatorun doğum günü şenlikleri için tüm kent halkının tiyatrodan toplanmasıyla ilgili bir halk meclisi (*demos*) kararını içeren bir *decretum*'dur. Karar metninde Teimokrates'in "öneri sahibi" olarak anılmasına dikkati çeken Heberdey, bunun belki de bir rastlantı olmadığını belirtmekte ve halkın, kendisini, "vaadinden" (vasiyetinden) dolayı onurlandırmış olabileceğini ileri sürmektedir (Heberdey 1929: 70).

görüşleri ve verdiği örnekler hesaba katılarak, söz konusu tapınağın Artemis'le birlikte İmparator veya İmparatorlar'a (Septimius Severus ve ailesine) adanmış olduğu kabul edilebilir. Fakat, bizce en doğrusu, bu hususta kesin bir hüküm vermek yerine, böyle bir olasılığın daima göz önünde bulundurulmasıdır.

N4 Tapınağı'na ilişkin yazıt böylece, tapınağın Tanrıça Artemis'e adandığını kanıtladığı gibi, yapıya, kentin, üzerinde yazıt taşıyan, dolayısıyla ait olduğu tanrının kesin olarak saptanabildiği yegâne tapınağı olma özelliğini kazandırmaktadır. Söz konusu tapınakta iki yazıt daha bulunmakla birlikte, bunlar yapıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir³⁷.

Yapının tarihlenmesine gelince: G. E. Bean, yapının M.S. III. yüzyılın birinci yarısında inşa edilmiş olması olasılığı üzerinde durmaktadır³⁸. Yapıyı mimarlık yönünden inceleyen M. Büyükkolancı ise, oldukça geç bir tarih düşünmekte, Heberdey'ı yorumlayarak (?) tapınak için M.S. 250 yılları civarını önermektedir. Hatta, tapınağın Pisidia bölgesinde en son inşa edilen tapınak olarak da nitelendirilebileceğini söylemektedir³⁹. Fakat biz, bu tarihin tapınak için oldukça geç bir tarih olduğunu düşünüyoruz. Söz konusu tapınağın tarihlenmesi konusunda elimizde daha güvenilir kriterler bulunmaktadır. Hepsinden önce, tapınağı inşa ettiren (H)armasta'nın dedesi Teimokrates'in vaad yahut vasiyetinin tarihi bu hususta kesin bir dayanak noktası oluşturmaktadır. Hâlihazırda tapınakta *in situ* olarak yer almakta olan üç yazıtta (yapının inşa ve ithaf [adak] yazıtı niteliğini taşıyan, lento üzerindeki yazıt ile *pronaos*'taki, (H)armasta'nın amcalarının heykel kaidelerine ilişkin iki onur yazıtı) vaadin veya vasiyetin, Publius Ailius Hermaios'un *probulos*'luğu sırasında açıklandığını (ilân edildiğini) gösterir birer kayıt mevcuttur. Publius Ailius Hermaios'un *probulos*'luğuysa, Heberdey tarafından, M.S. 212'den hemen önceye konulmaktadır⁴⁰. Görüldüğü gibi, söz konusu kayıtlar, tapınağın inşa tarihi için bir *terminus post quem* kabul edilebilir. Öte yandan, ailenin tapınaktaki yazıtlarında dede Teimokrates'in isminin önünde "Aurelius" adının (*nomen gentile*) bulunmamasına karşılık, diğer

37 Sözü ettiğimiz iki yazıt, tapınağın *pronaos*'unun köşelerine yerleştirilmiş ve günümüze *in situ* olarak gelmiş olan iki heykel kaidesine ilişkindir (TAM III, 1, no. 124, 131). Yazıtlardan, bu kaidelerin, (H)armasta tarafından, dedesi Teimokrates'in vaadi (vasiyeti) uyarınca, erken ölmüş oldukları (bununla ilgili olarak bk. Heberdey 1929: 21, 69 v.d.) anlaşılan amcaları Teimotheos ve Platon'u onurlandırmak üzere dikilen heykelleri taşıdığı anlamını çıkarıyoruz. Heberdey'a göre, iki kardeş, Teimotheos ve Platon'un genç yaşta ölümleri Teimokrates'in vaadinden (vasiyetinden) önce olmuştur; dolayısıyla, Teimokrates dinsel duygularla, ailenin sadece yaşamakta olan üyelerinin tasvirlerini tapınağın *cella*'sına; ölmüş olan üyelerinkileriye *pronaos*'a koydurmuştur. Bu durumu göz önünde tutan Heberdey, tapınağın âdeta bir aile anıtı olduğunu vurgulamaktadır (Heberdey 1929: 69 v.d.).

38 G. E. Bean, *Eskiçağda Güney Kıyıları*, çev. İ. Delemen-S. Çokay, İstanbul 1997, 116.

39 Büyükkolancı 1996: 141, ayrıca bk. Tablo 1.

40 Heberdey 1929: 129; TAM III, 1: 295 (9. sırada).

fertlerin yani baba Pankrates, babaanne Padamuriane Nanelis, torun (H)armasta (Pankratia) ile onun kocası Tiberius (H)oples'in isimlerinden önce "Aurelius/Aurelia" adı yer almaktadır. Bundan, Teimokrates'in Roma vatandaşı olmadığını, onun dışındaki tüm aile mensuplarının ise Roma vatandaşlık hakkını (*civitas Romana*) kazandıklarını, bu hakkın da, M. S. 212 yılındaki *Constitutio Antoniniana*'dan kaynaklandığını anlıyoruz. Bütün bunlar bize, Teimokrates'in vadinin (vasiyetinin) M.S. 212'den kısa bir süre önce ilân edilmiş; söz konusu vadinin (vasiyetin) yerine getirilmesinin yani tapınağın inşasının, en erken 212'de, daha güçlü bir olasılıkla da, hemen bu yılı izleyen yıllarda gerçekleşmiş olması gerektiğini göstermektedir⁴¹.

Termessos'ta Tanrıça Artemis'e aidiyeti kesin olan bu iki tapınaktan başka, Avusturyalı araştırmacılar tarafından bir Artemis tapınağı olarak kabul edilip bilim dünyasına bu şekilde tanıtılan ve böylece 19. yüzyılın sonlarından beri tanrıçanın Termessos'taki ana tapınağı diye bilinen bir tapınaktan da burada söz etmek gerekir. Termessos'u konu alan veya herhangi bir vesileyle ören yerine değinen kitap, rehber ve diğer tüm yayınlarda hep "Artemis Tapınağı" olarak anılan bu tapınak da asıl yerleşim alanında, kent merkezinin güneydoğu kesiminde bulunmakta olup *buleuterion-odeion* (O2) ile bir önce ele aldığımız N4 Tapınağı'nın hemen güneydoğusunda konumlandırılmıştır⁴². Bugün tamamen yıkık durumda (muazzam bir taş yığını halinde) bulunan, 22.00 x 11.56 m. ölçülerinde (bu ölçüleriyle, N7 Artemis-Hadrianus Tapınağı'ndan sonra kentin ikinci büyük tapınağı olma özelliğini taşımaktadır), Ion düzenine sahip, çevresinde 6 x 11 sütun kapsayan *peripteros* plânlı, ön (esas) cephesi doğuya bakan söz konusu tapınak ilk kez Lanckoronski ekibi (G. Niemann) tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenerek tanımlanmış; plân, cephe görünümü, kesit ve mimari elemanlarının çizimleri yapılmıştır⁴³. Tapınağın bir Artemis tapınağı olarak teşhis edilmek is-

41 Nitekim, Heberdey, Aurelius-Aurelia adlarının kullanımına dayanarak Teimokrates'in vadinin (vasiyetini) M.S. 212'den kısa bir süre önceye koymak istemekte ve kendisinin ölümünden, 212 yılından hemen sonra da, vadinin (vasiyetin) yerine getirildiği sonucunu çıkarmaktadır (Heberdey 1934: 744). Vadinin gerçekleştirilmesi içinin açık bir vasiyet olarak torun (H)armasta'nın üzerine düştüğünü vurgulayan Heberdey, annesi Aurelia Padamuriane Nanelis'in, olasılıkla aynı zamanda, tapınağın geri kalan tezyinatının masraflarını karşılamayı üstlendiği görüşündedir (Heberdey 1929: 69). Petersen'e göre ise, belki (H)armasta'nın ölümünden sonra annesi tarafından tapınağın zeminine taş levhaların döşenmesi ve diğer bezemelerle birlikte, (H)armasta ve kocasına ait olması muhtemel gümüş portre tasvirler sağlanmış (Lanckoronski 1892: 44). Hemen belirtelim ki, Heberdey, özellikle, inşa ve ithaf (adak) yazıtının 6. satırındaki *σκούτελωσις* sözcüğünden dolayı, Padamuriane Nanelis'in katkısının sadece tapınak zeminine taş levhaların döşenmesini içermeyip en azından *cella* iç duvarlarının mermer (muhtemelen renkli?) levhalarla kaplanmasını da kapsadığı kanısındadır (Heberdey 1929: 69).

42 Sözünü ettiğimiz tapınak, N4 Tapınağı üzerinde dururken Petersen'in Termessos'ta daha büyük bir Artemis tapınağı olarak varlığını kastettiğini belirttiğimiz, kent plânında N5 koduyla gösterilmiş olan tapınaktır (Res. 2).

43 Adı geçen ekip tarafından "kentin baştapınağı" olarak nitelenen tapınağın mimari özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Lanckoronski 1892: 79 v.dd., res. 30-36, lev. II-III. Bu konuda ayrıca bk. Büyükkolancı 1996: 116-122, lev. 144-151.

tenip arkeoloji literatürüne bu şekilde girmesi, esas itibarıyla, yapının hemen doğusundaki yıkıntılar arasında bulunan ve Tanrıça Artemis'in önemli bir rol oynadığı Iphigeneia söylencesini canlandırdığı saptanan, birbiriyle ilişkili iki kabartmaya dayanmaktadır. Söz konusu kabartmaları ilk kez farkedene ve kapsamlı bir incelemeye tabi tutarak ayrıntılı bir şekilde tanımlayan⁴⁴ E. Petersen, bu rölyeflerin Tanrıça Artemis'i mi Iphigeneia'yı mı onurlandırmak üzere meydana getirilmiş olduğu meselesi üzerinde durmakta ve yakındaki bir Artemis kutsal alanı için bir kanıt oluşturabileceklerini ileri sürmektedir. Anlaşılacağı üzere Petersen, bu açıklamalarıyla, kabartmaların hemen yanı başındaki N5 Tapınağı'nın bir Artemis tapınağı olarak kabul edilebileceği imasında bulunmaktadır. Araştırmacı diğer bir yaklaşım olarak da, kabartmaların, kayalığın ucu üzerinde duran ve vadiye bakan küçük bir anıta (kent plânında Q1) (Res. 2) ait olabileceğinden söz etmektedir. Anıtın Atina'daki Lysikrates Anıtı'yla olan benzerliğininse ister istemez, yakında bulunan tiyatroyla ilgili bir zafer anısına adanmış olması olasılığını düşündürdüğünü belirten Petersen, bundan da, söz konusu anıt ve N5 Tapınağı'nın Tanrı Dionysos'a aidiyeti sonucunun çıkarılabileceğini söylemektedir⁴⁵. Görüldüğü gibi, Petersen, tapınağın adandığı tanrı konusunda kesin bir kanaata sahip değildir. Özellikle, Iphigeneia kabartmalarının tapınağın bir Artemis tapınağı olduğunu göstermesi konusunda güçlü bir kanıt oluşturmadıklarının altını çizmektedir⁴⁶. Ne var ki, Heberdey tarafından 1899 yılında N5 Tapınağı'nın yıkıntıları arasında ele geçirilen ve Tanrıça Artemis için yapılan bir adaktan (εὐσεβίης εἴνεκεν Ἀρτέμιδος) söz eden bir *epigramma*⁴⁷, Petersen'in tapınağın bir Artemis tapınağı olabileceği şeklindeki görüşünün yerleşmesine ve gelenek olarak günümüze değin sürmesine neden olmuştur. Heberdey'in son buluntunun tapınağın Tanrıça Artemis'e atfını kesinleştirdiği şeklindeki sözlerinin⁴⁸ bunda etkili olduğuna şüphe yoktur.

Fakat, yaklaşık yüz yıl boyunca kabul gören bu görüş, bundan 6 yıl önce M. Büyükkolancı'nın ortaya attığı ve bize göre üzerinde durulmaya değer bir varsayım sarsılmıştır. Değerli arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Büyükkolancı, 1996 yılında sunduğu, *Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisini* başlıklı doktora tezinde, şim-

44 Bu kabartmaların karakalem olarak yapılmış illüstrasyonu ve Petersen tarafından yapılan tanımı için bk. Lanckoronski 1892:45 v.d., res. 5.

45 Lanckoronski 1892: 45 v.d.

46 Lanckoronski 1892: 46.

47 TAM III, 1, no. 18. R. Heberdey söz konusu *epigramma*'nın tapınağın *antae* bloklarından biri üzerine kazılmış olduğunu kaydetmektedir (Heberdey 1929: 128). Yazıtı 1979 yılında tarafımızdan, N5 Tapınağı'nın kuzeydoğu köşesinde, bu tapınakla yanındaki N6 Tapınağı (Res. 2) arasındaki enkaz içinde ele geçirilerek incelenmiştir. Yazıtı taşıyan blok, Heberdey'in belirttiği şekilde, *antae* bloklarından biri olabileceği gibi, bağımsız veya başka bir yere ait bir blok da olabilir.

48 Heberdey 1934: 744.

diye kadarki görüşlerden tamamen farklı ve kendine özgü bir yaklaşımla, söz konusu tapınağa ilişkin soruna değişik bir boyut kazandırarak onun Zeus Solymeus Tapınağı olabileceği şeklindeki bir hipotezi tartışmaya açmaktadır. N5 Tapınağı'nın yanı sıra onun hemen doğusunda yer alan Q1 Anıtı'nı (*pseudomonopteros*) esaslı bir incelemeye tabi tutan ve bunlarla ilgili olarak şimdiye değin çeşitli araştırmacılar tarafından ileri sürülen tüm görüşleri de dikkate alan Büyükkolancı'ya göre, S. Mitchell ve M. Waelkens gibi bilim adamları tarafından Hellenistik Çağ'a tarihlendirilen N5 Tapınağı, konumu itibariyle kentin ilk tapınaklarından olmalıdır. Tapınaktaki bazı mimari parçalardan hareket ederek yapının ilk kez Orta Hellenistik Çağ'da (M. Ö. II. yüzyılda) inşa edildiğini ileri süren Büyükkolancı, tapınağın inşa evreleri konusunda çeşitli olasılıkları ortaya koyduktan sonra sözü, bir yazıtla⁴⁹ kanıtlanan, Roma Çağı'na ilişkin bir onarıma getirmekte ve bir depremle tamamen veya kısmen yıkılmış olan *peristasis*'in onarıldığının anlaşıldığını, yazıtta konu edilen parasal yardımın da İmparator Antoninus Pius zamanında, M.S. 140 yılından sonra gerçekleşen bu onarımla ilgili olması gerektiğini vurgulamaktadır. Söz konusu tarihin mimari bir bezemeye de kanıtlandığını belirten Büyükkolancı, tapınağın Antoninus Pius Dönemi'ne ait onarım izleri taşıması dolayısıyla G. E. Bean ve E. Akurgal tarafından Antonin'ler Dönemi'ne tarihlendirildiğine dikkati çekmekte ve onarım gören eski tapınağın Hellenistik Çağ'a ait olduğu görüşünü savunmaktadır. M. Büyükkolancı bu görüşünü ortaya koyduktan sonra, Heberdey'in N7 Tapınağı'nın bir Artemis tapınağı olduğuna dair düşüncesinin haklılığını dile getirmekte ve bu durumda N5 Tapınağı'nın hangi tanrıya adandığı sorusunu sorarak bunu cevaplandırmaya çalışmaktadır⁵⁰.

Büyükkolancı'nın konuya bakış açısı şöyledir: Termessos'un hatta bölgenin en önde gelen tanrılarında biri olan Zeus Solymeus'tan önce, bu dağ tanrısına adını veren, kentin karşısındaki Solymos (bugünkü Güllük) Dağı'na bir tanrı (veya heros) olarak tapılıyordu. Ancak, Hellenistik Çağ'dan önce Tanrı Solymos adına bir tapınağın varlığı düşünülemez olduğundan tapım bir açık hava tapınağında yapılmaktaydı ki bu açık hava tapınağının yeri, şimdi N5 Tapınağı'nın bulunduğu yerdi. Araştırmacıya göre, Solymos kültürünün Hellenistik Çağ'dan önce bir rakibi ya da alternatifi olmalıydı ki bu da, kentin yazıtlarda daima anılan tanrıçası Artemis'ti. Artemis'e su ve kaynak, Solymos'a ise kayalık ve dağ

49 M. Büyükkolancı'nın sözünü ettiği ve bir dayanak olarak dikkate aldığı yazıt, epigrafya ekibimiz tarafından 1989 yılında, söz konusu tapınağın kalıntıları arasında ele geçirilen ve yayımlanan, 7 satırlık bir yazıttır (İplikçioğlu-Çelgin-Çelgin 1991: 10 v.d., no. 2). Yazıt çok büyük bir ihtimalle, İmparator Antoninus Pius'un, M.S. 140 yıllarında Karia, Lykia, Rhodos ve Kos'ta önemli tahribat yapan yıkıcı bir deprem yüzünden zarar gören kentlere sağladığı maddî destek çerçevesinde N5 Tapınağı'nın onarımına yaptığı katkıyı belgelemektedir.

50 Büyükkolancı 1996: 119 v.dd.

tanrısı olarak kentin açık hava tapınaklarında tapılırken Hellenistik Çağ'da yerleşme gerçek kent niteliğini kazandığında yeni kültler katıldı; Zeus, Solymos'la ve muhtemelen Kybele de Artemis veya Leto'yla birleşti. Yeni tanrıların tapınak geleneğini de beraberlerinde getirdikleri görüşünü savunan Büyükkolancı, M. Ö. II. yüzyıl başında bölge kentlerinde birdenbire tapınakların yapılmaya başlamasını buna bağlamakta ve bölgenin Hellenleşmesinin bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Büyükkolancı'ya göre, tapınak meydana getirme fikrinin olgunlaşmasının ardından Zeus Solymeus'un tapınağı için yer seçimi gündeme geldiğinde, doğal olarak, eski Solymos Açık Hava Tapınağı'nın bulunduğu yer tercih edilmiş olmalıdır. Zira, Solymos (Güllük) Dağı'nı en rahat ve en güzel gören yer burasıdır, ayrıca kent merkezine yakın, Artemis Tapınağı'na (N7 Tapınağı'nı kastetmektedir) eskiden olduğu gibi uzaktır; o halde, ilk kez Hellenistik Çağ'da inşa edildiği saptanan N5 Tapınağı, Zeus Solymeus Tapınağı olsa gerektir. Bu meydana Zeus Solymeus'la Artemis kült cemaatleri arasında bir rekabet ve yarışmanın söz konusu olduğunu, daima birbirlerini aşmaya çalıştıklarını, hatta bu rekabetin zaman zaman yekdiğerini engelleme noktasına varabileceğini vurgulayan Büyükkolancı, Artemis Tapınağı ve kültürünün kentin aşağısında ve uzakta yer aldığına, bundan dolayı kent içinde gündemde kalabilmesi için bazı şeylere gereksinim duymuş olabileceğine dikkati çekerek N5 Tapınağı'nın hemen kuzeybatısına bir Artemis tapınağı olan N4 Tapınağı ile kuzeydoğusuna esas cephesi batıya dönük N6 Tapınağı'nın bu denli yakın mesafede inşa edilmelerini söz konusu çabanın bir sonucu olarak yorumlamaktadır. Büyükkolancı'ya göre, N4 ve N6 tapınaklarının N5'in hemen yanı başına inşa edilmesi o tarihlere Zeus Solymeus Tapınağı'nın (N5) eski cemaat zenginliğinden oldukça uzaklaşmış oluşuyla da ilgilidir⁵¹. Sonuç olarak, N5 Tapınağı'nın büyük bir olasılıkla Zeus Solymeus Tapınağı olduğunu vurgulayan araştırmacı, bu bağlamda, *agora*'nın güneydoğusuyla *buleuterion-odeion*'un batısında, yanı başındaki N3 Tapınağı'nın (Res. 2) batısında büyük bir yığın oluşturan kalıntılar arasında fark edilen, Zeus Solymeus'a adanmış, bir kurban sahnesiyle bezeli yuvarlak bir sunak, gene Tanrı Zeus Solymeus'la ilgili adak heykellerine ait yazıtlı kaideler ile Pergamon Zeus Sunağı *gigantomakhia* frizini andırır kabartmalı friz blokları-

51 M. Büyükkolancı bu düşüncesini söz konusu duruma Pisidia'dan diğer bir örnek göstererek desteklemektedir. Büyükkolancı'ya göre, Selge (Zerk)'de Hellenistik Çağ'da *peripteros* plânlı büyük Zeus Tapınağı'nın yakınına, aynı *temenos* içine M.S. II. yüzyılda küçük bir Artemis ve İmparatorlar Tapınağı'nın inşa edilmiş olması bu kentte de zaman içinde bir şeylerin değiştiğinin, Zeus kültürünün eski gücünü yitirmeye başladığının bir göstergesidir. Büyükkolancı Selge'de de, bu bağlamda, kent dışında Termessos'ta olduğu gibi büyük bir Artemis tapınağı veya kült yerinin olması gerektiğini belirtmekte, hatta bunun için uygun bir yer dahi önermektedir (Büyükkolancı 1996: 122).

na⁵² da oldukça ilginç bir yorum getirmektedir. Söz konusu kaidelerle friz bloklarının bugünkü yerlerinde atılmış gibi durduklarına dikkati çeken Büyükkolancı'nın fikrine göre, Artemis ve İmparatorlar'a ait N4 Tapınağı inşa edilmeden önce onun yerinde durmakta olan, Zeus Solymeus'a ait bu kaideler ve friz blokları Zeus kültünün Artemis kültü karşısında gücünü özellikle M.S. II. yüzyıl sonlarına doğru kaybetmeye başlamasıyla orijinal yerlerinden alınarak N3 Tapınağı'nın arkasındaki terasa taşınmış, sonradan da, buradan sel suları veya insanlar tarafından yuvarlanarak şimdi buldukları yere gelmiş olabilirler.

Görüldüğü gibi, M. Büyükkolancı'nın böylece gözden geçirdiğimiz görüşleri ilginç olmakla beraber, özellikle epigrafik kanıtlar gibi somut dayanaklardan yoksundur; dolayısıyla, N5 Tapınağı'nın bir Artemis tapınağı olmadığı yahut Zeus Solymeus Tapınağı olduğu konusunda kesin bir çözüm getirmektedir. Buna karşın, kendisinin görüşlerini üzerinde durulmaya değer buluyoruz. Büyükkolancı'nın söz konusu hipotezi öne sürerken hareket noktalarından birini ve en önemlisini, kent ile bölgenin en önde gelen tanrısı Zeus Solymeus'un aslen bir dağ tanrısı olması ve adını kentin karşısındaki heybetli dağdan (Solyomos= bugünkü Güllük Dağı) alması, ayrıca N5 Tapınağı'nın inşa edildiği yer açısından konumu oluşturmaktadır. Her şeyden önce, N5 Tapınağı'nın bulunduğu yer, kent alanında Baştanrı Zeus Solymeus'un tapınağı için gerçekten de en elverişli yerdir. Buranın vadiye ve tüm çevreye egemen oluşu, Zeus Solymeus açısından önem taşıyan Solyomos (Güllük) Dağı'nı tam karşıdan ve en iyi şekilde görmesi, kent merkezine yakınlığı, Artemis'in ana tapınağına (N7) ise epeyce uzak bir mesafede bulunuşu göz önünde tutulduğunda M. Büyükkolancı'ya hak vermemek mümkün değildir. Ayrıca, Büyükkolancı'nın, Zeus Solymeus Tapınağı'ndan önce bu mevkide bir Solyomos açık hava tapınağının bulunabileceği, Hellenistik Çağ'da Zeus'un Solyomos'la birleşmesinden ve tapınak yapma fikrinin olgunlaşmasından sonra yeni oluşan Zeus Solymeus kültü için tapınak yeri olarak söz konusu mahallin seçilmiş olması gerektiğine dair yaklaşımını da mantıksal buluyoruz. Öte yandan, Petersen tarafından Zeus Solymeus Tapınağı ile ilgili olarak yapılan ve Heberdey'in da birkaç yeni yazıtı göz önünde tutarak benimsediği lokalizasyon önerisi bizce bir dereceye kadar ikna edicidir. Petersen ile Heberdey'in bu hususta gösterdikleri arkeolojik ve epigrafik deliller tapınağın yerinin saptanması açısından anlamlı ve yeterli gibi görünmekle birlikte, önerilen alan, kentin hatta tüm bölgenin en büyük tanrısının tapınağı için hiç de

52 Kentin baştanrısı konumundaki Zeus Solymeus'un tapınağının yeri Avusturyalı bilim adamlarının zamanından bugüne kesin bir şekilde saptanamamıştır. İlk kez Lanckoronski ekibinden Arkeolog E. Petersen'in yukarıda sözünü ettiğimiz kabartmalı ve yazıtlı sunak, adak heykellerine ilişkin yazıtlı kaideler ve *gigantomakhia* kabartmalarına dayanarak ortaya attığı, tapınağı N3 Tapınağı'nın batısındaki yıkıntılarda teşhis etme önerisi (Lanckoronski 1892: 48 v.d.) daha sonra R. Heberdey tarafından bazı yeni yazıt buluntularıyla desteklenerek (Heberdey 1934: 742 v.d.) günümüze değin geçerliliğini korumuştur.

uygun değildir. *Agora*'nın (K) güneyinde, N1 ve N3 tapınakları arasında kalan, sıkışık ve çevreye kesinlikle hâkim olmayan böyle bir teras üzerinde Baştanrı Zeus Solymeus'un tapınağının konumlandırılacağına pek ihtimal vermiyoruz. Bunun yanı sıra, kentin kalıntıları günümüze ulaşmış tüm tapınaklarının (N1-N7) *krepis* basamakları, *stylobat* blokları, *pronaos* ve *naos* duvarları gibi, plân belirlemeye yarayan mimari kısımlarının az veya çok korunmuş olmasına, dolayısıyla hepsinin plânlarının saptanabilmesine karşılık, Petersen tarafından üzerinde durulan kalıntılar veya çevresinden bir tapınak plânı çıkarmaya imkân sağlayacak en küçük bir iz dahi elde edilememektedir. Büyükkolancı'nın, Petersen'in görüşüne dayanak yaptığı, Zeus Solymeus'a ilişkin kabartmalı sunak, adak heykeli kaideleri ve *gigantomakhia* tasvirli friz bloklarıyla ilgili olarak getirdiği yorumu da dikkate değer bulmaktayız. Gerçekten, söz konusu eserlerin bugün, ait oldukları yerde değil de sanki başka bir yerden toplanarak oraya atılmış gibi bir izlenim uyandırmaları, bizi, araştırmacının görüşünde haklı olabileceği düşüncesine sevk etmektedir. Son olarak, Büyükkolancı'nın, N4 Artemis ve N6 tapınaklarının N5 Zeus Solymeus Tapınağı'nın hemen yanı başında inşa edilmiş olmalarını Zeus Solymeus ile Artemis kült cemaatleri arasındaki rekabetle ve Zeus Solymeus Tapınağı'nın bu iki küçük tapınağın inşası sırasında eski gücünü kaybetme sürecine girmesiyle açıklamasını da kabul edilebilir bir yaklaşım olarak değerlendiriyoruz. Zaten birbirine çok yakın mesafedeki iki tapınağın aynı tanrıya, Artemis'e adanmış olması bize göre pek de anlamlı değildir⁵³. Söz konusu iki tapınaktan küçüğünün (N4) Artemis'e aidiyeti kesin olduğuna, ayrıca tanrıçanın Termessos'ta –kentin en büyük tapınağı niteliğinde– ikinci bir tapınağı (N7) bulunduğuna göre, büyük tapınağın (N5) başka bir tanrıya adanmış olması akla çok daha yatkındır ki, M. Büyükkolancı'nın önerdiği Zeus Solymeus, bize de en yakın ihtimal olarak görünmektedir. Ama, şunu bir kez daha belirtelim ki, bu görüş N5 Tapınağı'nın hangi tanrıya ait olduğu sorununa son noktayı koymamakta, şimdilik bir varsayım olmaktan öteye gitmemektedir. Mesele nin ancak, ilerde yapılacak kazılar sonucunda kesin olarak açıklığa kavuşabileceği düşünce ve inancındayız.

Böylece, kentte varlığı yazıtlarla kesinleşmiş olan iki Artemis tapınağının (N7 ve N4 tapınakları) yanı sıra, öteden beri tanrıçaya ait olduğu kabul edilen ancak son zamanlarda Baştanrı Zeus Solymeus'a ait olduğu şeklinde alternatif bir öneri ortaya atılan N5 Tapınağı üzerinde durmuş oluyoruz.

53 1 Kasım 2002 tarihinde aramızdan ayrılan çok değerli hocamız Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal ise N5 Tapınağı'nın Iphigeneia kabartmalarından dolayı bir Artemis tapınağı olduğu şeklindeki geleneksel görüşü paylaşmakta ve küçük Artemis Tapınağı'nın (N4) hayli yakın oluşunu büyük tapınakta (N5) da Artemis kültünün varlığının diğer bir belirtisi saymaktadır (E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1990³, 539).

Bunlardan başka, kent alanında Tanrıça Artemis'in bir tapınağı ile *propylon*'undan söz eden bir yazıt daha bulunmuştur. Daha önce N4 Tapınağı vesilesiyle atıfta bulunduğumuz bu yazıt Lanckoronski ekibinin arkeoloğu E. Petersen tarafından *buleuterion-odeion*'un (O3) kuzeybatı köşesinde, üzerinde N3 Tapınağı'nın yer aldığı yapay terasa bitişik olarak konumlandırılmış basamakların ya da oturma banklarının (O3) (Res. 2) çevresinde ele geçirilmiştir. Daha sonra ortadan kaybolan, nitekim R. Heberdey'in görmediğini belirttiği, 1978-1979 yıllarındaki çalışmalarımız sırasında bizim de tüm çabalarımıza rağmen bulamadığımız söz konusu yazıt bir *decretum*'dur⁵⁴. Hayli tahrip olmuş durumda günümüze ulaştığı anlaşılan yazıt Heberdey tarafından Petersen'in kopya ve eskizlerinden yararlanmak suretiyle tamamlanmıştır. Heberdey'in tamamlamasına göre, metinde, *decretum*'un bir kopyasının Artemis'e ait *propylon*'un girişine dikilmesi kaydının ve taşın yerinin değiştirilmesi yahut ona zarar verilmesi halinde bunu yapanın Zeus Eleutherios ile Artemis nazarında günahkâr sayılması temennisinin ardından esas karar kısmı gelmekte; burada da, adını öğrenemediğimiz bir kişinin Artemis Tapınağı'na bağışlar yapması koşuluyla "Termessosluların *peripolion*'u" tarafından onurlandırıldığı belirtilmekte ve heykelinin de en uygun bir yere dikilmesi istemine ilişkin karar açıklanmaktadır. Yazıtın sonlarındaki (12. satırdaki) Τερμεσσέων τὸ περιπόλιον ἐτείμησεν şeklindeki ifadeden, söz konusu onurlandırmayla ilgili kararın kentnin kendi meclislerince (*bule* ve *demos*) alınmış bir karar olmayıp egemenlik alanındaki, *περιπόλιον*⁵⁵ olarak anılan yer-

54 Lanckoronski 1892: 203, no. 57; TAM III, 1, no. 1.

55 Sözcük anlamı itibarıyla "kasaba" ve "askerî devriye karakolu" demek olan *peripolion* (Liddell-Scott 1978: 1384), kent (*polis*) sınırlarında yer alan, kente tabi olmakla birlikte bağımsız kararlar da alabilen (örneğin, onurlandırma kararları gibi), çevredeki bağlı köyler (*kome*'ler) ile birlikte bir siyasi birlik oluşturan, yarı-özerk statüye sahip, tahkimli, kırsal yerleşmelerdir. En yakın örneklerine komşu Lykia bölgesinde rastlanan *peripolion*'ların Termessos egemenlik alanında şimdiye dek iki örneği saptanmıştır. Bunlardan biri, Antalya kentinin batı-kuzeybatısında, Termessos'un ise güneybatısındaki dağlık alanda, bugünkü Saklıkent yolu üzerinde, Ahırtaş (veya Ağırtaş/Ağıltaş) olarak adlandırılan mevkide bulunan ve ilk kez R. Paribeni ve P. Romanelli tarafından keşfedilen yerleşme yeridir. İtalyan araştırmacıların buldukları iki yazıtta τὸ περιπόλιον diye anılan yerleşmenin özel adı, epigrafya ekibimizin 1996 yılında ören yerinde gerçekleştirdiği araştırmalar sırasında ele geçen yazıtlar sayesinde "Kelbessos" olarak belirlenmiştir. Diğer *peripolion*'u ise, Doyran Beldesi'nin kuzeybatısında ve Termessos'un güneydoğusundaki Keldağ'da bulunan yerleşme yeri oluşturmaktadır. Araştırma ekibimizin 1997 yılında, söz konusu ören yerinde yaptığı epigrafik araştırmalar sırasında ele geçen üç yazıt buranın Termessos'a bağlı bir *peripolion* olduğunu gösterdiği gibi, özel adının da, "Neapolis" olarak tespitine vesile olmuştur. Her ikisi de, Termessos'un Trebenna (Çağlarca) kentiyile olan güney sınırına yakın bir yerde bulunan bu *peripolion*'lar, bir tür askerî üs niteliğinde, sınır savunması görevini yapan, müstahkem yerleşmeler olmalıdır. Hellenistik Çağ'da kuruldukları saptanan bu yerleşmelerin ve halkının politik ve sosyal statüsünün Roma Çağı'nda da devam ettiği anlaşılmaktadır (Termessos *peripolion*'ları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Heberdey 1929: 6 v.d., 10 v.d.; Ch. Schuler, *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien*, München 1998, 48 v.d.; B. İplikçioğlu-G. Çelgin-A. V. Çelgin, "Termessos ve Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırmaları [1992-1996 Çalışmaları]", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1998/1, 375 v.dd.; B. İplikçioğlu-G. Çelgin-A. V. Çelgin, "Termessos ve Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırmaları 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1999/1, 382 v.dd.; B. İplikçioğlu, "Zum Territorium von Termessos in Pisidien", şurada: *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag*, yay. P. Scherrer-H. Taeuber-H. Thür, Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Band 32, Wien 1999, 310 v.dd.; B. İplikçioğlu, "Laendliche Siedlungen und das Territorium von Termessos (Pisidien)" (Historisches Kolleg tarafından 6-8 Nisan 2000 tarihleri arasında Münih'te düzenlenen "Chora und Polis" konulu sempozyuma sunulan bildiri [baskıda]).

leşim birimlerinden birine ait bir karar olduğu anlaşıldığından, sözü geçen Artemis Tapınağı ve *propylon*'unun da kent alanında değil, teritoryumda aranması daha mantıklıdır⁵⁶. Diğer taraftan, "Termessosluların *peripolion*'u" ifadesinin B. İplikçioğlu'nun haklı olarak düşündüğü⁵⁷ gibi, adını ve yerini henüz kesin olarak bilmediğimiz üçüncü bir *peripolion*'un varlığına işaret etmesi muhtemeldir. Bununla ilgili görüşümüzü, "Termessos Egemenlik Alanında Artemis Tapımı. Son Epigrafik Araştırmaların Katkılarına Genel Bir Bakış" başlığıyla yayımlayacağımız diğer bir yazımızda ortaya koymak istiyoruz.

Kent alanında kültü ve tapınakları yazıtlar yoluyla saptanan *epithet*'siz Hellen Artemisi'nin tapınaklarındaki kült heykelleri, adaklar ve kült teşkilâtı (rahip ve rahibeler, tapınak bakıcıları) konusuna gelince: Bugüne kadar ele geçen yazıtlardan sadece birinde bir kült heykelinden söz edildiğini görüyoruz. N4 Tapınağı'nın *lento*'su üzerine kazılmış yazıtta⁵⁸, tapınağı tanrıçaya adayan Aurelia (H)armasta (Pankratia)'nın binayı kült heykeliyle (τὸ ἄγαλμα) birlikte temellerinden başlayarak yaptırdığından söz edilmektedir. Tabii, yazıtta sözü edilen kült heykeli günümüze ulaşmamıştır. Ancak, R. Heberdey, 1899 yılındaki araştırmaları sırasında yapının *cella*'sının içindeki molozlar arasında giyimli bir kadın heykeline ilişkin önemsiz parçalar gördüğünü kaydetmektedir. Araştırmacının kısa bir süre önce yapılmış bir kaçak kazıdan çıkmış olduğunu vurguladığı ve tapınağın kült heykeli olarak kabul ettiği⁵⁹ heykel parçalarının gerçekten N4 Tapınağı'nın kült heykeline ait olup olmadığını bilemiyoruz. Termessos'ta, dolayısıyla kentin tapınaklarında şimdiye dek arkeolojik bir kazı yapılmadığından, Heberdey'in sözünü ettiği heykel parçaları dışında bir heykel buluntusuna rastlanmamıştır. Anılan yazıtta ayrıntılı bilgi verilmediğinden, ayrıca elimizde kült hey-

56 Bununla ilgili olarak, R. Heberdey, *TAM III*, 1, no. 1'in belgelediği *propylon*'un yerinin bilinmediğini, fakat kesinlikle N7 Tapınağı'nın önündeki *G Propylon*'u olmadığını vurgulamaktadır (Heberdey 1934: 754). E. Petersen ise, kendi yazıt kataloğunda 57 no. altında gösterdiği (s. 203) söz konusu yazıtta geçen daha eski Artemis Tapınağı'nın büyük Artemis Tapınağı (N5'i kastetmektedir) ile aynı havalide bulunması olasılığı üzerinde durmaktadır (Lanckoronski 1982: 44). N7 Tapınağı'nın önündeki *propylon*'un İmparator Hadrianus'u onurlandırmak üzere dikildiği, tapınağın da, Tanrıça Artemis'in yanı sıra Hadrianus'a adanmış olduğu yazıtlar yardımıyla kesin bir şekilde kanıtlandığına göre, *decretum*'da sözü edilen Artemis Tapınağı ile *propylon*'unun başka yapılar olması gerektiğini düşünen Heberdey haklı görünmektedir. Petersen'in kastettiği çevrede, yani kent merkezindeki tapınaklar bölgesi ve civarında, önünde bir *propylon* kapsayan bir tapınak kalıntısına rastlanmadığından, kendisinin tahmini bizce isabetli değildir.

57 İplikçioğlu, "Laendliche Siedlungen".

58 *TAM III*, 1, no. 17.

59 Heberdey 1934: 744, 754.

kellerine atıfta bulunan başka bir yazıt da bulunmadığından, Termessos'taki Artemis tapınaklarının kült heykelleri konusunda hiçbir fikre sahip değiliz. Bunlar, mermer heykeller olabileceği gibi, bronzdan yapılmış heykeller de olabilir⁶⁰.

Şimdiye dek bulunan yazıtlar kentin Artemis tapınaklarındaki görevlilerle ilgili olarak da fazla bilgi sağlamadığından kült personeli konusundaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Tanrıçanın Termessos'taki tapınaklarında görev yapan rahiplerle ilgili olarak sadece bir yazıtta⁶¹ doğrudan doğruya (açık bir şekilde) bir atf söz konusudur. Daha önce, N4 Tapınağı üzerinde dururken değindiğimiz bu yazıtta –büyük olasılıkla ömür boyu– Artemis rahibi (ιερεὺς Ἀρτέμιδος [δια βίου ?]) olan bir kişinin adı geçmektedir ki, bu şahıs, anılan tapınağı yaptıran Aurelia (H)armasta (Pankratia)'nın dedesi, Teimotheos oğlu Teimokrates'tir. Bu yazıttan, Artemis kültü rahiplerinin –normal olarak– ιερεὺς unvanını taşıdıklarını öğreniyoruz. Termessos'ta rahiplik –muhtemelen istisnasız– bir kural olarak ömür boyu (δια βίου) sürüyordu⁶². Bu nedenle, Artemis kültü rahipliği de ömür boyu icra edilen bir görev olmalıdır. Gene N4 Tapınağı'yla ilişkisi dolayısıyla daha önce üzerinde durduğumuz diğer bir yazıtta⁶³ da, büyük olasılıkla Artemis rahibi olan bir şahsın adı geçmektedir. Bu kişi, biraz önce sözünü ettiğimiz Rahip Teimokrates'in oğlu ve N4 Tapınağı'nın banilerinden (H)armasta'nın babası Pankrates'tir. Söz konusu yazıtta, ayrıca beş yazıttan⁶⁴ daha tanıdığımız ve aynı zamanda İmparator kültü rahibi de olduğunu bildiğimiz M. Aurelius Pankrates'in hangi tanrının rahibi olduğu açıkça belirtilmemekle birlikte, babası Teimokrates'in Artemis rahipliği göz önünde tutularak kendisinin de Artemis rahibi olduğu kabul edilebilir. Hatta, Heberdey, Pankrates'in Artemis rahipliğinin babası Teimokrates'ten kaynaklanan (bu yolla elde edilmiş) bir rahiplik olması olasılığı üzerinde durmaktadır⁶⁵. Baba-oğul rahiplerin dışında bir Artemis rahibinin adının daha belgelenmiş olması ihtimali vardır. Bununla ilgili yazıt, kentin Kuzeydoğu (E1) Nekropolü'nde bulunan bir lâhdin üzerinde yer almaktadır⁶⁶. 7 satırlık yazıtta, mezarın, "kent'in önündeki rahip" diye de anılan, Meidias oğlu Platon'un oğlu Otanos tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Mezarı yaptıran

60 Kült heykellerinin yapıldığı malzeme konusunda fikir edinmek için bk. K. Tuchelt, *Frühe Denkmäler Roms in Kleinasien: Roma und Promagistrate (IstMitt, Beiheft 23)*, Tübingen 1979, 68-90.

61 TAM III, 1, no. 5.

62 Rahiplerin yıllık olarak görev yaptıklarını gösteren bir işaretin olmadığına dikkati çeken R. Heberdey, buradan hareketle bu genel hükme varmaktadır (Heberdey 1934: 753 v.d.). Bunun belki de tek istisnası İmparator kültüdür. Söz konusu kültte rahiplik olasılıkla bir yıllık süreyle sınırlıydı. Ancak, bu makam birçok kez işgal edilebiliyordu (Heberdey 1934: 759).

63 TAM III, 1, no. 97.

64 TAM III, 1, no. 17, 124, 131, 648-649.

65 Heberdey 1929: 70.

66 TAM III, 1, no. 695.

Otanes, "kentın önündeki rahip" lâkabını taşıması dolayısıyla Heberdey tarafından haklı bir şekilde, Termessos'un ana girişine egemen olan N7 Tapınağı'nda görevli bir Artemis rahibi olarak yorumlanmıştır⁶⁷. Anlaşılacağı üzere, kentte şimdiye değin sadece tek bir Artemis rahibinin adı bir yazıt yardımıyla kesin olarak belirlenmiştir ki, o da, Teimokrates'tir.

Öte yandan, *buleuterion-odeion*'un kuzeybatı köşesinin önündeki, kent plânında O3 olarak işaretli basamaklar yahut oturma bankları (Res. 2) çevresinde ele geçirilen bir onur yazıtı⁶⁸ Artemis tapınağında görevli bir personelin unvanını öğrenmemize vesile olmaktadır. 11 satırlık yazıtta, *bule* (danışma meclisi) ve *demos* (halk meclisi)'un, Tanrıça Artemis'in κληφόρος 'u Artemeis'i kamu kaynaklarından (harcayarak) onurlandırdığı belirtilmektedir ki, bundan, tanrıçanın tapınaklarında *kanephoros* denen bir kült görevlisinin görev yaptığını anlıyoruz. Söz konusu görevin bir tür rahibelik olduğu⁶⁹, Artemeis'in Termessos'un en üst düzeydeki iki kurumu (*bule* ve *demos*) tarafından onurlandırılması söz konusu olduğuna göre de, kendisinin önemli ve saygın bir görevi yerine getirdiği ya da kent için kayda değer bir hizmette bulunduğu söylenebilir.

Termessos kent alanında *epithet*'siz olarak tapılan Artemis'e ait adaklara gelince: Bu konudaki bilgilerimiz de oldukça sınırlıdır. R. Heberdey'in 1899 yılında N5 Tapınağı'nın yıkıntıları arasında ele geçirdiği ve daha önce E. Petersen tarafından ortaya atılan, söz konusu tapınağın Artemis tapınağı olabileceği şeklindeki hipotezi kesinleştiren bir kanıt olarak saydığı, yukarıda atıfta bulunduğumuz *epigramma* (TAM III, 1, no. 18), Molesis ve Aristeides adlarında iki kişinin Tanrıça Artemis'e yaptıkları bir adaktan (Μολεσις καὶ Ἀριστείδης ἀγανόφρων ἄνθεσαν (?) εὐσεβίης εἶνεκεν Ἀρτέμιδος) söz etmektedir. Ancak, metnin içerdiğinden kentte önemli görevlerde buldukları anlaşılan iki şahsın tanrıçaya yaptıkları adağın niteliği açıkça belirtilmemiştir. Heberdey, Molesis ve Aristeides'in kentın en üst düzeydeki yönetim makamı olan *probulos*'luk görevinde bulduklarını kabul etmekte⁷⁰, adaklarıyla ilgili olarak da bir tahminde bulunmaktadır. Bu adağın tanrıçanın bir heykeli ya da görevlerinin sonunda kendilerine verilen onur çelenkleri (veya taçları) olabileceğini düşünen araştırmacı daha çok,

67 Heberdey 1929: 83; Heberdey 1934: 745, 754.

68 TAM III, 1, no. 59; ayrıca, CIG 4362 (A. Schönborn); Lanckoronski 1892: 211, no. 120a (Petersen); Cousin 1899: 294, no. 10.

69 Κληφόρος sözcüğü anlam bakımından "sepet taşıyan" demektir. Atina'da dinsel şenliklerdeki resmi geçit alaylarında görevli olarak sepet taşıyan genç kızlara verilen bir unvan olmasının yanı sıra bir rahiplik unvanı olarak da karşımıza çıkmaktadır (Liddell-Scott 1978: 874).

70 Aristeides ve Molesis Heberdey tarafından oluşturulan *probulos*'lar listesinde 3. ve 27. sıralarda yer almaktadırlar. Fakat bunların görev yılları belirlenememiştir (Heberdey 1929: 129; TAM III, 1, 295).

taçlar üzerinde durarak bunların okul (*gymnasion*) *agon*'larına ilişkin ödüllerin (ἄθλα) Attalos *Stoa*'sına yerleştirilmesine benzer şekilde tanrıçanın tapınağına yerleştirildiği görüşündedir⁷¹. Adağın tarihi konusunda kesin bir ipucu bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Heberdey, yazıtın harf karakterlerinden hareketle M.S. 212'den sonraya tarihlenmek istemektedir⁷².

Araştırma ekibimiz tarafından 1987 yılında gerçekleştirilen araştırmalar Tanrıça Artemis için yapılan bir adağa ilişkin adak yazıtının da ele geçmesini sağlamıştır. Bu yazıt, N7 Tapınağı'na değinirken transkripsiyonuyla çevirisini verdiğimiz ve söz konusu tapınağın *temenos*'unun içinde bulunması dolayısıyla tapınağın Artemis'e adanmış olduğu görüşünü destekleyen önemli bir belge niteliğini taşıdığını vurguladığımız yazıttır. 1991 yılında yayımladığımız⁷³, prizmatik bir heykel kaidesi üzerine kazılmış dört satırlık yazıttan, Motasurgis oğlu Mamotasis'in Artemis Tapınağı'na tanrıçanın bir heykelini adadığı anlamını çıkarıyoruz. Yazıtta ayrıca (heykelin) Dionysios oğlu Pheidippos tarafından altın yaldızla kaplandığı belirtilmektedir. Bu kayıttan da, tanrıçanın heykelinin esas itibarıyla bronzdan yapıldığı ve altından yapılmış görünümü kazandırmak için altın yaldızla kaplandığı sonucuna varmaktayız. Söz konusu yazıt, hem Termessos kent alanında Artemis tapınaklarına bu tür heykellerin adak olarak sunulduğunu göstermesi hem de daha önce bilinmeyen bir sanatçı adını belgelemesi⁷⁴ açısından da değerli bir belgedir. Tanrıça Artemis'e bir heykel adağında bulunan, yazıtlar yoluyla beş kuşak boyunca izlenebilen Termessoslu eski bir aileye mensup Mamotasis'in M.S. 120 yılları civarında yaşamış olması gerektiğinden⁷⁵, adağı da bu yıllara tarihlenmektedir.

Termessos'ta *epithet*'siz olarak tapılan Artemis'e ait tapınakları, kült personelinin ve adakları böylece gözden geçirmiş oluyoruz. Bu bağlamda bir hususa daha değinmeyi gerekli görmekteyiz ki, o da, kent çevresinde ele geçen bazı mezar yazıtlarına göre tanrıçanın Termessos teritoryumundaki tapınaklarının mezar cezası tahsili konusunda yetkili kılınmasına karşılık, kent alanı içinde şimdiye

71 Heberdey 1929: 130; TAM III, 1, no. 18 (açıklama).

72 Heberdey yazıtın bir şiir niteliğini taşıması dolayısıyla, şahıs adlarında Aurelius'lar adının eksikliğinin tarihlendirme açısından bir sorun teşkil etmediğini vurgulamaktadır (Heberdey 1929: 130).

73 İplikçioğlu-Çelgin-Çelgin 1991: 16, no. 6.

74 Ekibimiz tarafından saptanan söz konusu sanatçı adının dışında, Termessos kent alanında şimdiye dek iki sanatçı adı daha belgelenmiştir ki, bunlardan biri, Aleksandreialı Herakleidas oğlu Dionysios (TAM III, 1, no. 26); diğeriye Termessoslu Masnanişbas oğlu Sindlis (TAM III, 1, no. 27)'tir. Birinci isim, Zeus Solymeus'a ilişkin bir kurban sahnesi kabartmasıyla süslü, silindir biçiminde bir heykel kaidesi (Petersen'in Zeus Solymeus Tapınağı'nın yeri konusunda ortaya koyduğu kanıtlardan biri olarak daha önce zikredilmişti) üzerine kazılmış iki yazıttan alttaki sayesinde belgelenmekte olup bu şahsın, yukarıda adı geçen sanatçı Pheidippos'un babası Dionysios olma ihtimali vardır.

75 Bununla ilgili olarak bk. İplikçioğlu-Çelgin-Çelgin 1991: 17 ve n. 43.

kadar saptanan mezar yazıtları arasında Artemis tapınaklarına mezar cezası toplama yetkisinin verildiğini gösterir bir örneğin bulunmamasıdır. Bu durum, Tanrıça Artemis'in kentteki tapınaklarının mezar cezası tahsili konusunda yetkili kılındığına dair belgelerin rastlantısal olarak henüz ele geçmemiş olmasıyla açıklanabilir. Fakat, kentin nekropol'lerinde toprak üstünde bulunan yazıtlı mezarlarla ilişkin tüm yazıtlar E. Petersen, G. Cousin, R. Heberdey, A. Gaheis gibi bilim adamları ve ekibimiz tarafından saptanıp (gözden kaçabilecek bazı istisnalar olabilir) değerlendirildiğine göre bunun başka bir nedeni olmalıdır; kanımızca, kentin baştanrısı konumundaki Zeus Solymeus kültüyle tapınağının daha popüler ve belki, mezar cezalarının takibi ve tahsili konusunda daha etkili olmasına bağlanabilir⁷⁶.

Kent alanında ayrıca, Artemis Ephesia'ya (Ephesos Artemis'i) tapıldığını, E10 Nekropolü'nde bulunan iki mezar yazıtından (*epitaphion*) anlıyoruz. 1899 yılında R. Heberdey tarafından ele geçirilen ve yayımlanan yazıtlardan biri, Marcus Ulpus Glykon adlı bir şahsın, karısı, "Göksel Tanrıça Artemis Ephesia" Rahibesi Claudia Biolentilla Nannelis için yaptırmış olduğu lâhde ilişkindir⁷⁷. İçinde aynı kayadan oyulma bir lâhit (*khamosorion*) kapsayan *arcosolium* tipi bir kaya mezarı üzerine kazılmış ve günümüze hayli bozuk durumda gelebilmiş diğer yazıttaysa⁷⁸, Dioteimos adlı bir kişinin kızı olan, ancak, adını aşınma dolayısıyla öğrenemediğimiz bir Artemis Ephesia rahibesinin, mezarı, gene adı saptanamayan kızı için yaptırdığı belirtilmektedir. Elde şimdilik başka bir dayanak bulunmamakla birlikte, iki rahibenin belgelenmesi bizce, bir kültürün varlığına işaret etme açısından asgarî bir kanıt sayılabilir; dolayısıyla Termessos'ta Artemis Ephesia kültürünün mevcudiyeti kesin olarak kabul edilmelidir⁷⁹. Bugün için, ayrıntılı veri sağlayan belgelerden yoksun olduğumuzdan, Termessos'taki Artemis Ephesia kültürünün kuruluş tarihi, tapınağı, kült heykeli, kült personeli, adaklar ve diğer konularda hiçbir bilgiye sahip değiliz.

76 Kent alanında Zeus Solymeus Tapınağı'nın, ayrıca diğer bazı tanrı/tanrıçaların tapınaklarıyla çeşitli kamu kurum veya veznelerinin mezar cezası tahsiline yetkili kılındığını belgeleyen yazıtlar için bk. TAM III, 1: 353 v.dd. (dizin: mezarların korunması ve mezarlara tecavüz). Bunlara, ekibimiz tarafından ele geçirilen yazıtlarla birlikte yeni örneklerin eklendiğini vurgulayalım.

77 TAM III, 1, no. 390. Lâhit teknesinin esas uzun yüzünde, ortada mezarın yazıtını içeren bir *tabula ansata* yer almaktadır; bunun sağında bir *urceus* ile solunda bir *patera* olmak üzere, mezar sahibi Claudia Biolentilla Nannelis'in rahiplik mesleğini belirten dinsel tören araç gereçleri sembolik birer bezeme unsuru olarak tasvir edilmiştir.

78 TAM III, 1, no. 830.

79 Nitekim, Burdur Müzesi'nde korunan kabartmalı bir stel ve bununla ilgili olarak Pisidia bölgesindeki Artemis Ephesia gizem kültürüne dair kapsamlı bir makale kaleme alan G. H. R. Horsley de –bu hususta kesin bir ifade kullanmaktan kaçınmakla birlikte– söz konusu kanıtlara dayanarak Termessos'ta Artemis Ephesia kültürünün var olduğu hükmüne varılabileceği görüşündedir (G. H. R. Horsley, "The Mysteries of Artemis Ephesia in Pisidia: A New Inscribed Relief", AS XLII, 1992, 129).

Termessos'ta varlığı kesin olarak kanıtlanan, yukarıda ayrıntılı bir şekilde üzerinde durduğumuz iki kültün (*epithet*'siz Hellen Artemis'i ve gizemli bir nitelik taşıyan Artemis Ephesia kültleri) dışında, epigrafya ekibimiz tarafından saptanan üç yazıt, Tanrıça Artemis'e çeşitli sıfatlarla da tapıldığını veya saygı gösterildiğini belgelemesi dolayısıyla önemlidir. "Artemis Philoparthenos" ve "Artemis Tauropolos" için sunulmuş birer adak ile "Artemis Potnia Theron"un bir kült görevlisinin mezar yazıtı niteliğini taşıyan bu yazıtlar, tanrıçanın kentte başka kült ve tapınaklarının da bulunması gerektiğini düşündürmektedir. Söz konusu yazıtlar ile bu kült ve tapınaklara ilişkin düşünce ve değerlendirmelerimiz bir başka yazımızda meslektaşlarımızın dikkatine sunulduğundan⁸⁰ burada ayrıca üzerinde durmaya gerek görmüyoruz⁸¹.

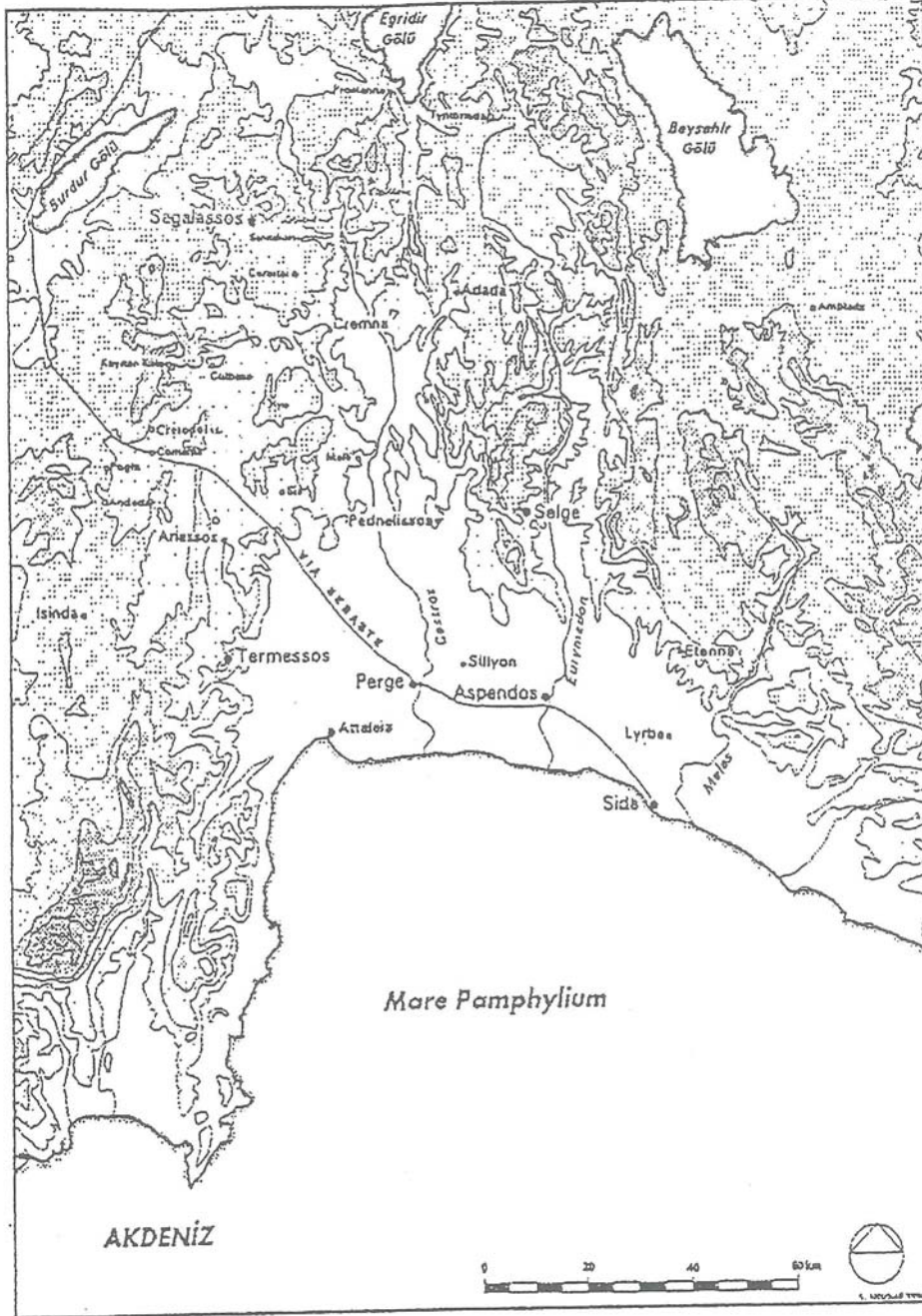
BİBLİYOGRAFİK KISALTMALAR

AS	<i>Anatolian Studies</i> . Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, London.
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i> , Paris.
BMC Lycia	<i>British Museum Catalogue of Greek Coins. Lycia, Pamphylia and Pisidia</i> (haz. G.F. Hill), Bologna 1964.

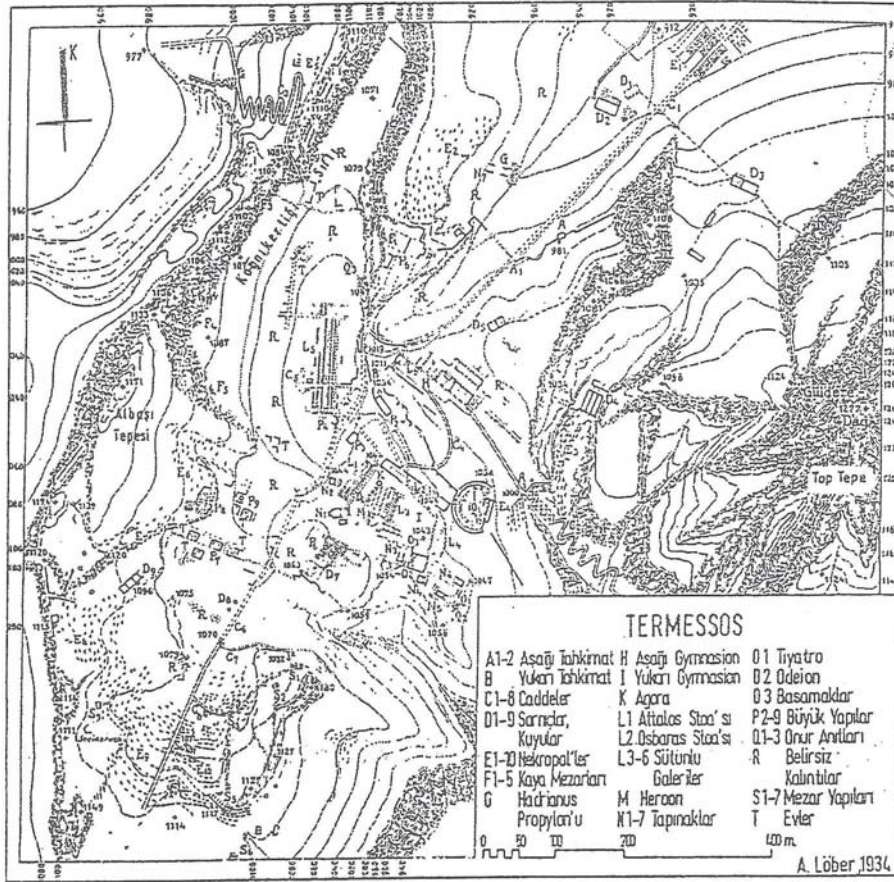
80 Bk. A.V. Çelgin, "Termessos Tanrıları ve Kent Alanından Artemis'in Yeni *Epithet* ve Kültlerini Belgeleyen Üç Yazıt (Bir Ön Değerlendirme)", *Adalya* V, 2001-2002, 121-136.

81 Yalnız, son olarak bir hususa değinmek istiyoruz: Anadolu'daki "Avcı Artemis" tasvirleri üzerine geniş kapsamlı bir doktora çalışması yapan değerli arkadaşımız Prof. Dr. E.T. Tulunay-Eğilmez, tezinde Termessos'ta bulunan bir yazıtta Artemis'in "Eleuthera" olarak anıldığını belirtmektedir (E.T. Eğilmez, *Darstellungen der Artemis als Jaegerin aus Kleinasien* [yayımlanmamış doktora tezi], Mainz 1980: 23 ve n. 3). Gerçekten de önceleri, M.S. II. yüzyıl yazarlarından, Ephesos/Daldis'li rüya yorumcusu Artemidoros'un *Oneirokritika*'sındaki bir pasajın (II, 35) etkisiyle "Eleuthera", Artemis'in bir *epithet*'i şeklinde yorumlanmış (K. Wernicke, "Artemis", *RE* II, 1, 1895, 1384; O. Jessen, "Eleuthera", *RE* V, 1905, 2345) ve Lykia kentlerinden Kyaneai ile Myra'nın III. Gordianus adına bastıkları Roma İmparatorluk Çağı sikkeleri üzerindeki, Artemis Ephesia veya Artemis Pergaia'yı andıran kült tasvirleri "Artemis Eleuthera" olarak teşhis edilmek istenmiştir (*BMC Lycia* 57 no. 7, lev. XII, 9 [Kyaneai]; 71 no. 10-14, lev. XV, 5-8 [Myra]; B.V. Head, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*; London 1963, 695 v.d.). Ne var ki, daha sonra aralarında Tulunay-Eğilmez'in atıfta bulunduğu Termessos yazıtının (*TAM* III, 1, no. 136) da yer aldığı bazı adak ve onur yazıtlarında "Eleuthera" adının Θέα 'Ελευθερα şeklinde bağımsız olarak geçmesi göz önünde tutularak Eleuthera'nın, Artemis'in bir *epithet*'i değil, fakat onunla yakından ilişkili, Anadolu Büyük Bereket Tanrıçası (Ana Tanrıça)'nın Lykia'ya -özellikle Myra'ya- özgü, yerel niteliğe sahip görünümü, yani başlı başına bir tanrıça olduğu görüşü çevresinde birleşmiştir (bk. R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, Leiden 1973, 229). Binaenaleyh, Termessos kenti ve egemenlik alanında da Eleuthera'nın Artemis'ten ayrı bir tanrıça olarak saygı ve tapım görmüş olması gerekmektedir. Nitekim, R. Heberdey'in hazırladığı Grek kültleri listesinde Eleuthera'ya bağımsız bir tanrıça olarak yer verilmiştir (Heberdey

- Büyükkolancı 1996 M. Büyükkolancı, *Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 1996.
- CIG* *Corpus Inscriptionum Graecarum*, yay. A. Boeck ve diğ., Berlin, Hildesheim-New York.
- Cousin 1899 G. Cousin, "Termessos de Pisidie", *BCH* XXIII, 1899, 165-192, 280-303.
- Heberdey 1929 R. Heberdey, *Termessische Studien*, Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 69, 3, Wien-Leipzig 1929.
- Heberdey 1934 R. Heberdey, "Termessos", *RE* V A, 1, 1934, 732-775.
- IGR* *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, I-IV, yay. R. Cagnat, Paris 1927, Roma 1964.
- IstMitt* *Istanbuler Mitteilungen*, Deutsches Archäologisches Institut. Abteilung Istanbul, Tübingen.
- İplikçioğlu-Çelgin-Çelgin 1991 B. İplikçioğlu-G. Çelgin-A. V. Çelgin, *Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium I*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 575. Band=Veröffentlichungen der Kleinasiatischen Kommission, Bd. 1, yay. G. Dobesch, Wien.
- Lanckoronski 1892 K. Lanckoronski, *Städte Pamphyliens und Pisidiens II: Pisidien*, Wien 1892.
- Liddell-Scott 1978 H. G. Liddell - R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1978.
- ÖJh* *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, Wien.
- Price 1998 S. R. F. Price, *Rituals and Power. The Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge 1998.
- RE* *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
- TAM* III, 1 *Tituli Asiae Minoris collecti et editi auspiciis Academiae Litterarum Vindobonensis* III: *Tituli Pisidiae*, fasc. 1: *Tituli Termessi et agri Termessensis*, yay. R. Heberdey, Vindobonae 1941.

Resim 1: Pisidia haritası (S. Mitchell ve diğ., *Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and in War*, London 1995, res. 2'den, kısmen değiştirilerek).

Resim 2: Termessos kent plânı (TAM III, 1, lev. I).